

NÅR DANMARK LÆSER

RAPPORT FRA ET FØLGEFORSKNINGSPROJEKT

**Anne Line Dalsgård, Pernille Bräuner,
Ditte Grünberger og Anne Mortensen**

**Aarhus Universitet
September 2015**

INDHOLD

Resume	4
Introduktion	7
Barriere for læsning: antagelser og fakta	7
Hvem er problembærere?	8
En kampagne med flere formål	10
Teoretisk grundlag: identitet og erfaring	11
Hvilken litteratur?	13
Hvad er en læser?	13
Metodisk tilgang: interview og observation	14
Analyse	16
Tilgængelighed: adgang og anderledes oplevelse	16
Skræddersyet litteratur	16
Resultater	17
Spørgsmål	19
Anbefalinger	20
Boligområder: naboskab og etnicitet	21
Randers Nordbyen	21
Læsebølgen i Hillerød	23
Spørgsmål	25
Anbefalinger	25
Guidet fælleslæsning: lytning og fortrolighed	26
Deltagernes oplevelse og udbytte	27
Tekstens betydning	28
Resultater	29
Spørgsmål	29
Anbefalinger	29
Selv at forfatte: litteraturen set indefra	30
Spørgsmål	31
Anbefalinger	32
Arbejdspladslæsning: temporalitet og snak	32
Lydbobler i en travl hverdag	34
Teknik og følelser	35
Resultater	37
Spørgsmål	38
Anbefalinger	38

Fælles læsning på arbejdspladsen	38
Spørgsmål	39
Anbefalinger	40
Konklusion og videre perspektiver	41
Anvendt litteratur	43
Bilag: overblik over data	45

Tak til kommuner, deltagere og andre, vi har talt med, for at tage så vel imod os.

RESUME

Formålet for følgeforskningsprojektet "Når Danmark læser" er at bidrage med ny viden om, hvilke metoder, tilgange og aktiviteter, der kan skabe flere læsere.

Samtidig skal følgeforskningen afdække, hvad der hæmmer og fremmer udviklingen af en identitet som læser. I projektets første år har vi fulgt kampagneaktiviteter, hvis planlægning og udførelse ikke har ligget under vores kontrol. Der er derfor tale om et eksplorativt, empirisk studie. På denne baggrund har vi identificeret flere hypoteser, som kan afprøves i projektets videre forløb.

Kulturstyrelsen har efterspurgt kvalitativ viden. Til forskel fra den kvantitative forskningstradition, hvor videnskabelighed bygger på bredde og tilstræbt repræsentation i indsamlingen af data, så går den kvalitative undersøgelse i dybden og søger den grundigst mulige forståelse af et afgrænset felt. I stedet for at spørge "hvor mange er begyndt at læse under kampagnen", har vi spurgt "hvorfør og hvordan er nogen begyndt at læse under kampagnen". Indsigt i konkrete personers og gruppers erfaringer - og i de rammer, inden for hvilke erfaringerne er gjort - kan kvalificere fremtidige initiativer, idet man gennem enkeltstående eksempler kan identificere og få indsigt i mere generelle dilemmaer og problematikker. Kvalitativ forskning kan dermed vække nyttig eftertanke og refleksion.

Følgeforskningen har fokuseret på to overordnede temaer: tilgængelighed og arbejdspladslæsning. Vi vil i det følgende gennemgå de opnåede empiriske data. Gennemgangen giver et indblik i de aktiviteter, vi har fulgt; de observationer vi har gjort os; og de udsagn fra deltagere, som vi finder signifikante. På den baggrund rejser vi i hvert afsnit spørgsmål til videre overvejelse, hvorpå vi kommer med et antal anbefalinger, som kan tages i betragtning, såfremt aktiviteterne ønskes anvendt i andre sammenhænge.

Helt overordnet kan vi konkludere, at lytning til andres stemmer i mere end en forstand er blevet fremmet af kampagnen. Selv om lytning ikke umiddelbart tænkes som et aspekt af læsning, vil vi i det følgende argumentere for, at det forholder sig sådan. Hermed et resume over følgeforskningens øvrige indsigter:

Kampagnens formål	Observerede resultater af første år
Kampagnens primære formål: at skabe flere <u>læsere</u> .	Lydbogslytning og fælleslæsning har givet personer, der ellers ikke læser skønlitteratur, adgang til denne. Begge aktiviteter beror ikke primært på læsning, men lytning. Litteraturnydere eller -brugere er således et mere præcist begreb.
For at fremme innovation "nedefra" har kampagnen været bestemt af de aktiviteter, kommunerne har udviklet.	Kampagnen har givet mulighed for afprøvning af nye måder at være bibliotek og litteraturnyder/bruger på.

<p>Fordi mange fravælger skønlitteratur pga. en oplevelse af manglende tid, har kampagnens aktiviteter i mange tilfælde været litteraturtilbud, som kan nydes i en fart, eller mens man laver andre ting.</p>	<p>Mange beskriver litteraturlæsning som noget særligt pga. den anderledes tidsoplevelse. Den modvirker stress og giver eftertænkning. Dette går tabt, når litteraturen nydes i en fart.</p>
<p>Kampagnen har villet aktivere "nedefra". Dette har i flere tilfælde været integreret i organisering og udførelsen af aktiviteterne.</p>	<p>Lokale læseambassadører har gjort en positiv forskel ift. at fremme litteraturlæsning. Læseopfordringen kommer her fra en person, man kender, eller som en deltager udtrykker det, "fra en person, man føler sig i øjenhøjde med", og opleves derfor mindre belærende.</p>
<p>Bag kampagnen ligger en ide om, at skønlitteraturen kan bringe os tættere sammen og skabe større fællesskab.</p>	<p>Sociale litteraturaktiviteter som fx fælleslæsning indgår i eksisterende relationer og kan virke både positivt og negativt sammen med eksisterende sociale hierarkier. Graden af opnået fællesskab afhænger derfor af den sociale kontekst og udførelsen af aktiviteten.</p>
<p>Ministerens ønske om at fremme demokrati og borgerens "myndighed".</p>	<p>Der har været for kort tid til at planlægge og arrangere aktiviteterne på demokratisk, inkluderende vis. Kampagnen har kørt for kort tid til, at man kan sige noget om en eventuel <i>empowering</i> effekt af aktiviteterne.</p>
<p>Kampagnen er tænkt som åben for en bred vifte af litteratur, og man har generelt tilstræbt en inkluderende tilgang.</p>	<p>Kampagnen har indirekte udpeget bestemte samfundsgrupper som problembærere.</p>
<p>Kampagnen har villet fremme skønlitteraturen i en tid, hvor andre kulturelle tilbud – fx film og musik – fylder mere i manges hverdag.</p>	<p>Kampagnen har fremhævet litteraturlæsning som dannelsesideal. Lokalt har dette mødt kritik. Denne kunne i højere grad have dannet afsæt for en diskussion om dannelse.</p>
<p>Det overordnede formål har været at finde nye veje til at fremme læsning af skønlitteratur.</p>	<p>Kvalitativ forskning kan med fordel inddrages før planlægningen af aktiviteter med innovation som mål og integreres i deres design. Risikoen for at reproducere antagelser og vante måder at gøre ting på er tilstede, hvis man ikke stopper op og reflektere først.</p>

Mulige hypoteser at afprøve i løbet af forskningsprojektet andet år:

- Skønt al læsning har et element af lytning i sig, er lytning til litteratur en anderledes oplevelse end læsning af litteratur. Lytning tillader en større grad af kropslig involvering, både fordi lyden påvirker lytteren kropsligt, og fordi man kan være aktiv med kroppen (køre bil, støvsuge etc.), mens man lytter. Men lytning til litteratur fører ikke nødvendigvis til læsning af litteratur.
- Lysten til at læse litteratur er tæt knyttet til personens selvfortælling. Selvfortællinger udvikles i mødet med andre. Oplevelser fra skoletiden kan have mærket denne selvfortælling i negativ retning. Samtidig kan deltagelse i læseaktiviteter fremme en udvikling af nye selvfortællinger.
- Skønlitteratur kan opleves som skabt og ejet af en kulturel elite. Skrivning af egen litteratur kan åbne for interessen for andres litterære værker blandt personer, som ellers ikke identificerer sig med litteraturlæsning.
- Utålmodighed med og mangel på tid til litteraturlæsning kan skyldes, at litteraturlæsning kræver en anden tidslig indstilling end andre aktiviteter i hverdagen. Man kan enten være ude af stand til eller bare uvant med at acceptere denne tidslighed.
- Man kan læse for at opklare (være aktiv) eller for at modtage (være passiv). Oplevelsen af at være aktivt opklarende stemmer bedre overens med de forventninger, man har til sig selv i hverdagen, end den modtagende, kontemplative læseoplevelse. Derfor læser mange kriminallitteratur.
- Mennesker i dagens Danmark, som har besvær med at læse (ikke dysleksi), giver ikke udtryk for dette, men kan føle et stort socialt pres fra omgivelserne. Dette skyldes, at læsekompetence er et grundlæggende element i moderne medborgerskab.
- I kampagnens første år har man primært fokuseret på "manden på gulvet". Læsning af litteratur kan også øge "eftertanke, nærvær og indlevelse" (ministerens ord) blandt højtuddannede borgere. Erfaringer fra andre sammenhænge viser fx, at fælleslæsning med fordel kan bruges på flere niveauer i private virksomheder, også ledelsesgangene.

"Altså udløser en roman alle mulige modsatrettede og modstridende følelser i os [...] På den ene side føler vi, at du – John, helten – skal overleve, ellers vil jeg blive dybt fortvivlet. På den anden side føler vi, at ak, John, du må dø, fordi bogens form forlanger det. Livet er i strid med noget, som ikke er liv. Men eftersom det til dels er liv, bedømmer vi det som liv."

(Virginia Woolf, "Sit eget værelse", opr. 1929)

INTRODUKTION

Den nationale kampagne "Danmark Læser" tog sin start i foråret 2014 med det formål at få flere

danskere til at læse litteratur. Begrundelsen var, at 40 % af danskerne ifølge den såkaldte Kulturvaneundersøgelse 2012 sjældent eller aldrig læste litteratur. Daværende kulturminister Marianne Jelved ønskede med kampagnen at sprede læselyst til denne gruppe, fordi: "Litteratur er med til at binde os sammen som nation. Vi bruger den til at forstå os selv og Danmark lige nu. Litteraturen giver plads til eftertænkning, nærvær og indlevelse og den åbner for livsnerven i vores demokrati – samtale og dialog [...] Og den kan give den myndighed og selverkendelse, der kræves af et moderne, demokratisk menneske."¹ Som det vil fremgå af det følgende, byggede ministerens ambition på visse antagelser om læsning og dannelse, som kampagnens udfoldning til dels blev begrænset af. Samtidig må vi konkludere, at kampagnen fremmede fællesskab og, måske mest af alt, lytning.

Kampagnens første år var designet som en konkurrence, der skulle fremme lokale initiativer. På baggrund af ansøgninger indsendt i januar 2014 blev tolv kommuner udvalgt til at gå forrest som modelkommuner. Som supplement til kommunernes evalueringer har kampagnen været fulgt af et forskningsprojekt, som fortsætter frem til udgangen af 2016. Formålet med følgeforskningsprojektet er at opnå ny, kvalitativ viden om, hvilke metoder, tilgange og aktiviteter, der kan skabe flere læsere. Samtidig skal følgeforskningen bidrage til at afdække, hvad der hæmmer og fremmer udviklingen af læseridentitet. Nærværende rapport repræsenterer første skridt i dette følgeforskningsprojekt.

I resten af denne introduktion vil vi først kaste et overordnet blik på kampagnen, siden gøre rede for vores brug af begrebet "læser" samt det teoretiske og metodiske grundlag, som følgeforskningen har benyttet sig af.

BARRIERER FOR LÆSNING: ANTAGELSER OG FAKTA

Kampagnen blev lanceret i en kronik i dagbladet Politiken d. 12. juni 2013 af den daværende kulturminister Marianne Jelved. Efter sommerferien udsendtes brev til landets kommuner, rettet personligt til borgmesteren og underskrevet af ministeren, hvori kommunerne inviteredes til at deltage i et modelkommuneforsøg. Kommunerne kunne omkostningsfrit få besøg af en innovationskonsulent for på den baggrund at byde ind med utraditionelle ideer til, hvordan "nye målgrupper kan møde skønlitteraturen i deres hverdag". D. 31. oktober 2013 skulle tilsagn om deltagelse i forsøget indsendes, og allerede d. 31. januar 2014 skulle ansøgning om finansiering af aktiviteter ligge klar. Alt i alt var der således et halvt år til planlægningen af de aktiviteter, man ville søge støttet. Det viste sig at være meget kort tid til at finde de relevante aktører i den enkelte kommune og sætte de nødvendige innovationsworkshops i gang. En konsekvens heraf var, at man i valget af målgrupper og aktiviteter i mange tilfælde måtte handle på antagelser, ikke viden. Ud fra praktiske hensyn og flere ste-

¹ "Danmark Læser", Kronik af kulturminister Marianne Jelved bragt i Politiken d.12. juni 2013

der også en forforståelse af "ikke-læseren" som lavt-uddannet, valgte man målgrupper som i forvejen var mål for social indsats:

I Randers blev valget af boligkvarteret Nordbyen blandt andet begrundet med, at "det har været

praktisk ligetil at sætte kampagnen i gang heroppe i Nordbyen, og det skyldes jo, at der i forvejen er så mange aktiviteter for beboerne, som vi har kunnet koble læsning på", som en af de projektansvarlige udtalte.

I Greve samarbejdede projektgruppen bl.a. med Center for Job & Socialservice, fordi det ville "ligge naturligt i forlængelse af centrets nye opgaver i forbindelse med den nye Kontanthjælpsreform, der skal sikre et løft af lediges realkompetencer, herunder læsning" (projektbeskrivelse s. 8). Man ville her desuden arbejde med rollemødder.

Og i København, hvor man tog udgangspunkt i tal fra både PIAAC og Kulturvaneundersøgelsen, havde man i samarbejde med fagforbundet FOA udpeget social- og sundhedsmedarbejder-

ne som målgruppe, idet de antoges at have lave læsefærdigheder og dermed også at læse lidt. Antagelsen var nok begrundet, men i vores interviews med de deltagende sosu-medarbejdere udtalte de ikke desto mindre en forundring over denne kategorisering. Ikke alene mente de selv, at de læste en del (og ikke kunne varetage deres job uden læsning); kampagnen problematiserede også den manglende læsning og udpegede dem dermed indirekte som problembærere.

"Vi blev jo kastet ud i kampagnen. Der var ikke lang tid til at skrive projektbeskrivelsen, som jo samtidig var ansøgningen [om at blive læsekommune]. Hvis der nu havde været en længere tidsfrist, kunne vi have forhørt os blandt målgruppen om, hvad der kunne være værd at satse på."

(Kommunal kampagneleder)

"Rollemodellen kan også selv være en del af målgruppen, uden forkundskaber eller stærke læsetraditioner (...) Måske er rollemodellen motiveret fordi vedkommende selv har erfaret, at det kan være svært at mestre hverdagen, arbejdslivet eller indgå i ligeværdig dialog i demokratiske processer."

(Greves projektbeskrivelse s. 8)

HVEM ER PROBLEMBÆRERNE?

På trods af at Kulturvaneundersøgelsen viste, at andelen af danskere som aldrig eller sjældent læser skønlitteratur siden 1983 ikke har været *mindre* end den er i dag, blev kampagnen fra starten lanceret som løsningen på et problem, nemlig manglende læsning af skønlitteratur. Som det er velkendt inden for socialvidenskaberne udpeger løsninger på problemer også problembærere (Jöhncke et al 2004). I dette tilfælde var det de borgere i det danske samfund, som sjældent eller aldrig læser skønlitteratur.

Marianne Jelved udtalte således i november 2013: "Det går godt med læsningen i Danmark. Heldigvis. Men det går ikke lige godt for alle. Derfor prøver vi med 'Danmark Læser' at inddrage flere i det læsende fællesskab"². En stor gruppe danskere blev således indirekte kategoriseret som manglende de gode egenskaber, litteraturlæsning antages at medføre (fx "eftertænksomhed, nærvær og indlevelse").

Dette gik ikke målgruppen forbi. En ung fabriksmedarbejder i Randers Norbyen udtalte fx i et interview:

Jeg synes ikke, det er mere rigtigt at bruge sin tid på at læse end så meget andet. Og hvad enten det er fordi, man ikke magter det, eller fordi man ikke gider det, så hænger det jo over hovedet på én, at man er en failer... altså fordi de får det til at se ud, som om man burde læse. Det må man jo så bare holde hovedet koldt over for [...] Jeg gider ikke spilde min tid på bøger og for mig at se, gør det mig altså ikke mindre vel fungerende [...] Jeg er helt forarget over, at det kun er os "ghetto-folk", som de mener kunne trænge til at få udvidet knolden.

De planlagte aktiviteter blev ofte begrundet med bekymring og omsorg. I Furesø Kommune ville man "løse læselåste op". I Københavns projektbeskrivelse stod der: "At 40 procent af danskerne ikke læser skønlitteratur er ikke blot ærgerligt, men også bekymrende. Litteratur og læsning er ikke kun ren underholdning, det er også med til at binde os sammen, udvide vores horisonter og gøre os til bedre sprogbrugere". Man ville "appellere til lysten frem for fornuften, selvom de fornuftige argumenter for læsning godt kunne give en modvægt til tidens mange og velmenende råd om fysisk sundhed" (Furesø projektbeskrivelse s. 1). Som det også er set i sundhedsfremme-kampagner (Vallgård 2005) skulle individet altså få lyst til at gøre, som samfundet vil. Ikke alene var man som ikke læsende underlagt en vis bekymring, man forventedes også at være føjelig, ja ligefrem lystfuld, når de gode tilbud blev præsenteret. Det har imidlertid ikke været tilfældet. Ikke alle har været positivt stemt, og der viste sig at være flere og andre barrierer for litteraturlæsning i hverdagen end antaget i kampagnen.

Allerede da Kulturstyrelsens segmenteringsstudie af danskeres læsevaner blev offentliggjort i februar 2014 (dvs. efter at kommunernes ansøgninger var indsendt), viste det sig, at ikke kun lavtuddannede personer vælger læsningen fra. Også mange med højere uddannelser vælger at lave andre ting end at læse litteratur. Fordi man har travlt, mangler tålmodighed, hellere vil se TV eller måske bare er træt. Selv det segment, som i undersøgelsen blev betegnet "De motiverede", måtte indrømme, at tiden ikke rakte til de bøger, de ellers gerne havde læst. Som en sundhedsplejerske fra Farum svarede på vores spørgsmål "Hvornår læser du?":

Jamen det bliver på... det bliver om af-....det bliver først... og det er jeg rigtig ked af. Jeg ikke er den, der sætter mig om aftenen, lige nu har vi mange andre ting i gang i min familie med byggeprojekter og sådan noget. Og sundhedsplejersker er nogen, der altid videreuddanner sig, så jeg skal også i gang med at tage en supervisorud-

² Berlingske Kultur 1.11.2013

dannelse og er i gang med at uddanne fem af mine kollegaer. Og der ved jeg også, at der er noget faglitteratur, jeg bliver nødt til at læse op igen [...] Vi ser næsten aldrig fjernsyn mere [...] jeg ville rigtig gerne prioritere at kunne sætte mig med en bog og læse, men det bliver tit PC. Så løber jeg også. Så jeg er jo ikke hjemme før klokken halv syv-syv, og så laver vi mad, og så spiser vi, og så halv ni... det kender du måske selv, ikke?

Denne sundhedsplejerske deltog i kampagnens aktiviteter, og skønt hun ikke agtede at fortsætte med at læse så intenst, havde hun her oplevet at læse skønlitteratur lige så sultent, som da hun var barn. Men de fleste aktiviteter var ikke rettet mod hendes samfundslag. Konkluderende må man nok sige, at kampagnen kunne have været mere integrerende og nytænkende, hvis målgrupper og behov var blevet undersøgt på forhånd og ikke først efter, at projekterne var blevet udformet.

EN KAMPAGNE MED FLERE FORMÅL

Kampagnen startede til dels på et grundlag af antagelser. Samtidig var den fra starten båret af flere umiddelbart forskellige ambitioner. Marianne Jelved udtalte i dagbladet Information ved lanceringen af kampagnen i juni 2013, at aktiviteter, der kommer nedefra, har "en blivende, forandrende værdi, fordi folk selv har været med til at planlægge dem", og at hun derfor var optaget af dialogbaseret udvikling. Omkring lanceringen herskede der dog forvirring om, hvad formålet med kampagnen egentlig var, og hvilke "folk" den skulle tilgodese.

Var det måske i virkeligheden for at støtte "pressede danske forlæggere og boghandlere", at de 20 millioner skulle fremme læsningen, som Søren Kassebeer skrev på Berlingske's Litteraturside i oktober 2013? Var det derfor, at bøger var kampagnens omdrejningspunkt? Ministerens svar herpå var, at "der ikke var enighed i kulturudvalget om at ændre på de frie bogpriser, så jeg prøver at finde andre måder at styrke bogen på"³.

Samtidig var Danmarks Biblioteksforening begejstret for kampagnen, fordi bibliotekerne fik lejlighed til at træde i karakter som fagkyndige litteraturformidlere efter flere års økonomisk beskæring. Marianne Jelved modtog foreningens pris bl.a. for "en helt særlig og bemærkelsesværdig indsats for dansk biblioteksvæsen", og på Kulturstyrelsens hjemmeside kan man læse, at "i kampagneperioden har man [på bibliotekerne] med gejst og iverigdom kastet sig over målgrupper, der normalvis aldrig kommer nær et bibliotek, og man har [...] grebet muligheden for ikke blot at genopdage, men også gentænke sin kerneopgave – nemlig formidlingen af litteratur".

³ Udtalelsen faldt i Kristeligt Dagblad d. 12.6.2013, hvor Jelved også udtalte at: "Min kampagne er et led i diskussionen om bogens situation, og jeg vil som politiker gerne bidrage til, at der bliver læst flere bøger og dermed også købt flere." Senere udtalte hun i Berlingske Tidende d.1. nov 2013 at: "Det er rigtigt, at jeg i marts under debatten om faste bogpriser annoncerede, at jeg ville igangsætte en indsats for læsningen i Danmark. Men det havde jeg nu engang planlagt, inden denne debat blev rejst af bogbranchen."

Hvem skulle kampagnen tilgodes? Forlagsbranchen, bibliotekerne, eller de mennesker som ikke læser litteratur, men som måske nok kunne ønske sig at gøre det? Uklarheden har ikke nødvendigvis virket negativt. Kampagnen har tilsyneladende fænget, hvor der har været behov. Aktiviteterne har bragt folk sammen, som ellers ikke mødes, og har således virkeliggjort kulturministerens ønske om fællesskab og dialog. Det københavnske novelleprojekt bragte fx forfattere og sosu-medarbejdere sammen, og dette blev af begge parter oplevet som en udvidelse af deres erfaringsverden. Og i Ringkøbing-Skjern, hvor fokus var på virksomheden JSB Plast, udtrykte den ansvarlige bibliotekar en lignende glæde over mødet: "Vi har ikke bare stillet en reol op, men har drukket kaffe og øl sammen og fået vores to verdener til at åbne sig op for hinanden." Vores indtryk er, at det at lytte til andres erfaringer har vist sig mindst lige så givende som det at læse sig til dem.

Kampagnen har også givet mulighed for diskussioner om dannelse som samfundsansliggende - om hvilke mellem menneskelige værdier samfundet skal bygges på - som står i kontrast til tidens øvrige fokus på dannelse som individuel kompetenceudvikling (Pedersen 2011). Man behøver ikke at være enig i ministerens dannelsesideal for at anerkende, at hendes udspil var forfriskende. Som en bibliotekar i Furesø kommune sagde i et interview med os: "Jeg synes det er fint. Det er da første gang i de 37 år, jeg har været bibliotekar, at der er nogen, der har kørt sådan et projekt. Det synes jeg da er rigtig, rigtig godt – tænk, at man skulle opleve det!"

Sammenlagt kan man sige, at kampagnen i høj grad har leveret stof til eftertanke, som kan danne baggrund for videreudvikling.

TEORETISK GRUNDLAG: IDENTITET OG ERFARING

Med hvilket blik har vi set på kampagnen? Følgforskingsgruppen har i dette første år bestået af antropologer. Antropologi er studiet af mennesket som socialt og kulturelt væsen. Vores teoretiske interesse har i dette tilfælde været interaktionen mellem social identitet og subjektiv oplevelse. Med identitet mener vi både selvbevidsthed og kategorisering udefra – og måske især sammenspillet mellem disse to identifikationsprocesser. Som sociologen G.H. Mead skrev, dannes et menneskes identitet i spillet med dets omverden og inden for en bestemt værdihorisont (Mead 1934).

"Jeg forstod ikke det, der stod imellem linjerne... hver gang jeg blev spurgt om et eller andet – 'hvad mener du om det?' - så mente jeg noget, der var helt ude i skoven i forhold til, hvad læreren mente."

(Tina, sosu-assistent, Horsens)

Vi har i forlængelse heraf været inspireret af ideen om "den kulturelle produktion af den dannede person" (Levinson og Holland 1996). Den bygger på Pierre Bourdieus analyse af det franske samfund og dets reproduktion igennem ulige distribution af "kulturel kapital" (Bourdieu 1987). Kulturel kapital har med smag at gøre. Elitens smag for kulturelle produkter som film og litteratur og elitens *måde* at tale og ge-

bærde sig på bliver igennem uddannelsessystemet normsættende for den "gode smag" og "intelligens". Den, som har denne smag og disse måder med sig hjemmefra som kropsligt indlejret kunnen, tildeles derfor de gode eksaminer og anden anerkendelse. Omvendt kan den, som ikke har tilegnet sig denne kunnen, igennem skoletiden udvikle en følelse af ansvar for eget nederlag og egen lave sociale status.

Den omverden, man forstår sig selv i forhold til, består imidlertid ikke kun af andre menneskers normer og reaktioner. Man gør sig også kropslige erfaringer, som bliver bestemmende for de forventninger, man har til livet. I vores forståelse af, hvad der her er på spil, har vi bl.a. trukket på sociologen Michael Flahertys begreb "timework" (1999). Flaherty arbejder ud fra William James' ide om "bevidsthedsstrømmen", som dannes af både ydre og indre indtryk, og han viser, hvorledes denne strøm er mere eller mindre fyldig eller tæt alt efter vores involvering i verden omkring os. Når involveringen er stærk, er indtrykkene mange, og så opleves tiden ofte som hurtigt løbende. Bevidsthedsstrømmen er ifølge Flaherty "en stærkt styret strøm" (1999: 142). Man kan fx bruge litteratur til at fortætte en situation, som man ellers ikke er synderligt involveret i, ved at læse eller lytte til noget, som griber ens interesse. Der ved kan man få tiden til at gå hurtigere.

Læseoplevelsen er i denne sammenhæng ikke kun en oplevelse af en ekstern begivenhed, fortællingen, men også oplevelsen af det selv, som læser. Flaherty taler om "selv-aktualisering", et begreb som bl.a. indgår i Maslows behovspyramide. Men for Flaherty har begrebet en mere grundlæggende karakter: selvet opleves først, når det aktualiseres som her i læsningen. Praktiske detaljer som lyden af en fortællerstemme, antallet af personer i fortællingen, papirtykkelsen, teknikken tilgængelighed og lignende viste sig i vores undersøgelse at indgå i denne selv-aktualisering. Vi har her også været inspireret af Iben Haves og Birgitte Stougaard Pedersens diskussion af de multisensoriske aspekter af lydbogslytning og teknologiens rolle heri (Have & Pedersen 2016).

Personerne, vi har talt med, læser skønlitteratur på mange forskellige måder. Nogen læser langsomt, med fokus på fortolkning og refleksion. Andre "sluger" litteratur, ofte med et stærkt *drive* imod slutningen. Man synes at læse enten for primært at modtage eller for primært at opklare noget. Læsning af lange beskrivende passager kan opleves som dybt meningsfuldt for nogen; andre springer dem over for at nå hen til svaret på fx mordgåden. En læser fortalte således, at hun ofte droppede slutningen af en kriminalroman, for gåden opklares som regel tidligere. En anden læser fremhævede beskrivelser af lugte og stemninger som helt afgørende for oplevelsen.

HVILKEN LITTERATUR?

Da Marianne Jelved lancerede kampagnen, fokuserede den klart på skønlitteratur. "Profeterne i Evighedsfjorden" af Kim Leine blev ofte fremhævet. I et forsøg på at inddrage andre læsere har man dog i flere af kommunerne udvidet begrebet "litteratur" til også at dække bibliografier og decideret faglitteratur. Ikke desto mindre har det stadig primært været skønlitteratur, som har været i fokus, og med mindre andet er angivet, er det også som sådan, at vi bruger begrebet litteratur i det følgende.

HVAD ER EN LÆSER?

"Læser" er i vores optik ikke noget man er, men noget man gør. Begrebet "læser" (eller "lytter") knytter sig altså i vores analyse til den konkrete aktivitet: det at læse (og lytte) til skønlitteratur.

Generelt har alle interviewede været enige om, at det kræver forestillingsevne at nyde skønlitteratur. Folkeskoleeleven Sif på 15 år beskrev litteraturlæsning således: "Hvis du er i gang med en rigtig god bog, og du er grebet af den, så kører det ligesom en film inde i dit hoved. Du læser jo bogen, men du ser ligesom ikke siden". Lone fra Horsens (55 år, handicaphjælper) beskrev læsningen af *Hulebjørnens Klan* således: "Jeg er jo hende, det er mig der er ude at ride på hesten, og mig der tæmmer den der hulebjørn [...] jeg er med i historien, det er helt sikkert, på en eller anden sæt og vis så er jeg med, det er så spændende, så medrivende, at det kan jeg ikke lade være med." Og modsat, men i tråd hermed, forklarede Morten på 26 sin manglende læselyst således: "Det kan godt være, at det er fordi jeg ikke er sådan, altså jeg er nok ikke så god til at skabe det der billede af en, der beskrives, hvordan en person ser ud. [...] jeg tror generelt, det er det: ordene virker måske ikke så stærkt på min person" (produktionsmedarbejder hos JSB Plast i Ringkøbing-Skjern).

En persons bedømmelse af egen læseevne og læsepraksis kan adskille sig fra andres bedømmelse af samme. De persongrupper, som kommunerne i deres projekter har kategoriseret som svage læsere ifølge undersøgelser som fx PIAAC, kan altså godt opfatte sig selv som ganske habile læsere. Vores opmærksomhed på dette finder genklang i en observation fra København, hvor kampagneaktiviteterne rettede sig mod sosu-medarbejdere, som antoges at have lave læsefærdigheder. I en spørgekemaundersøgelse ved projektstart noterede man sig, at 79 % af de adspurgte selv mente at have en "god" eller "meget god" læseevne samtidig med, at flere nævnte at have konkrete læsevanskeligheder eller et ønske om at kunne læse bedre. Christian E. Berg, som har udført undersøgelsen, skriver:

I den sammenhæng er det væsentligt at huske, at når de besvarer dette spørgsmål, sker det med udgangspunkt i deres oplevelser i 'hverdagslivet', det vil sige i deres almindelige hverdag i hjemmet, på arbejdspladsen m.v. [...] En sosu, der ikke oplever at have meget konkrete udfordringer i hverdagen med læsning, kan godt være en svag læser, men ikke opleve det sådan (Københavns evaluering s. 31).

Mange har dog haft nederlag og besvær nok fx i skolen til at vide, at de ikke læser godt nok. En del af kampagnens aktiviteter har rettet sig mod sådanne allerede kate-

goriserede "svage læsere". Andre aktiviteter har rette sig mod de såkaldte "travle familier" i Kulturstyrelsens segmenteringsstudie, hvor 42% svarer, at de ikke læser, fordi de mangler tid; 21% svarer, at de er for trætte til at læse; og 18% at de mangler tålmodigheden. Her opfattes problemet som mangel på tid, snarere end kunnen.

Både andres bedømmelse og selve læseoplevelsen har sociale konsekvenser, og som i dette citat spiller disse ofte sammen i konstruktionen af identiteten "læser":

Mange af mine venner var ude at, ja, hvad skal man kalde det... mødes, hygge sig, mens jeg godt kunne lide .. ja jeg lå i min seng og læste. Jeg blev drillet med det, men det var jeg ligeglad med – det var mit fristed. (interview, Louise, 26, Åbenrå)

Vi har undersøgt, hvordan kampagnen har medvirket til sådanne konstruktioner af identitet, og hvad det betyder for den enkelte at blive kategoriseret som læser eller ikke læser. Men vi har altså ikke selv defineret kategorien.

METODISK TILGANG: INTERVIEW OG OBSERVATION

Da Kulturstyrelsen i november 2013 indkaldte interessetilkendegivelser fra forskningsinstitutionerne, var det med henblik på kvalitativ forskning. Følgeforskningen er tilrettelagt med dette for øje. Samtidig er den designet ud fra en forventning om, at første års fokus på kampagne-aktiviteterne skal følges af et interventionsstudie på andet år, som i højere grad kan planlægges på forskningens præmisser. Første og andet års forskning er således tænkt som hhv. eksplorativt og testende.

Kvantitativ forskning kan kortlægge, at noget sker, mens kvalitativ forskning afdækker, hvorfor det sker (web 1). Eller sagt på anden måde: kvantitative data kan sige noget om udbredelse, mens kvalitative data – som eksempelvis de antropologiske – kan sige noget om oplevelse, motivation og baggrund. Kvalitativ forskning kan altså tage fat om udsagn som "jeg har ikke tid" eller "det er kedeligt" (udsagn i Kulturstyrelsens segmenteringsstudie) og spørge til de værdier og prioriteringer, som ligger bag.

Den kvalitative forskning omfatter case studier, observationer af hverdagsliv, dybdegående interviews med enkeltpersoner og forskerens erfaringer og refleksioner undervejs i forskningsprocessen. Målet med kvalitative studier af hverdagen er at forstå hverdagslivet *bedre* (Brinkmann 2012: 4). Teorier indgår i denne bestræbelse som redskaber, der anvendes til at indramme observationer og udsagn med, ikke som en allerede begrebsliggjort verdensforståelse, der operationaliseres empirisk. Vi har således ikke brugt begreberne "identitet", "kapital" og "temporalitet" som begreber, der refererer til specifikke, naturligt forekommende fænomener. Vi har brugt dem som prismer for undersøgelsen, der har tilladt os at spørge til noget og ikke andet. Et par briller, om man vil.

De følgende analytiske afsnit bygger på data indsamlet i perioden september 2014 – marts 2015. Materialet består af:

- 33 individuelle face-to-face interviews med borgere/medarbejdere (30-90 min.)
- 5 fokusgruppe interviews (3 x 30 min., 2 x 60 min.)
- Deltagerobservation i 6 læsegruppemøder i hhv. Horsens, Hillerød og København
- Observation af et stort antal aktiviteter i Randers, Rebild, Åbenrå, Hillerød, Sønderborg og Værløse (boguddelinger, læsehoroskoper, læsekalender, forfatterarrangementer, "Spinning og spænding", "Dessertfortæller" og meget andet)
- Interviews med projektmedarbejderne i kommunerne

Følgforskningen har efter Kulturstyrelsens ønske fulgt et udsnit af kampagneaktiviteter i modelkommunerne. Dette har haft betydning for vores datamateriale: Kommunernes aktiviteter har især tiltrukket personer, som allerede havde en relation til skønlitteratur og de kommunale biblioteker. Samtidig har aktiviteterne primært rettet sig mod borgere, som på grund af deres uddannelsesbaggrund formodedes at læse lidt eller slet ikke. Projektgruppen har ikke haft økonomiske ressourcer til at igangsætte aktiviteter udover de planlagte. Vi har derfor i denne første del af følgeforskningsprojektet haft relativt sparsom adgang til personer, som fravælger at læse litteratur, og vi har mødt få personer med længerevarende, boglige uddannelser.

Vi har dog et meget solidt indblik i kampagneaktiviteterne i Randers og i det boligkvarter, disse primært rettede sig mod. Herfra har vi et stort og varieret materiale, der også inkluderer personer, som ikke opfatter sig som litteraturlæsere, og som aldrig benytter et bibliotek. Dette casestudie, som udgør fire måneders etnografisk feltarbejde, vil derfor være fremtrædende i det følgende. At Randers siden blev udnævnt som kampagnens vinderkommune, er sket helt uafhængig af vores forskning.

Alle citerede personer i rapporten er anonymiseret. Brugen af [...] indikerer en udeladelse af hensyn til forståelse eller relevans.

Arbejdsgruppen bag følgforskningen består af antropologerne Anne Line Dalsgård og Pernille Bräuner samt fem antropologistuderende Anne Mortensen, Ditte Grünberger, Natja Kjeldsen, Sarah-Louise Mortensen og Simone Dahl. Alle har i perioden været tilknyttet Aarhus Universitet, Interacting Minds Centre.

ANALYSE

Kulturstyrelsen efterspurgte viden om tilgængelighed og arbejdspladslæsning. På baggrund af dette har vi fulgt udvalgte aktiviteter i kommunerne og herunder særligt på arbejdspladser. Det følgende er de empiriske indsigter, som er opnået herved, efterfulgt af spørgsmål til refleksion og anbefalinger til videre arbejde med aktiviteterne. Forskningspublikationer vil følge senere.

TILGÆNGELIGHED: ADGANG OG ANDERLEDES OPLEVELSER

”Tilgængelighed” forstås i det følgende dels som nemmere adgang til de bøger, man gerne vil læse; dels som adgang til litteratur på en nemmere måde, dvs. som en mere attraktiv oplevelse. Af de mange tiltag i kommunerne vil vi først koncentrere os om to, som begge fokuserer på *adgang*, nemlig 1) individuelt tilrettelagt tilbud til personer, som i forvejen kommer på biblioteket, og 2) opsøgning af potentielle læsere i socialt udsatte boligområder. Dernæst vil vi beskrive erfaringerne med at gøre litteratur til en *anderledes oplevelse* gennem guidet fælleslæsning og skriveforløb for unge.

Man har i modelkommunerne været opmærksomme på, at det ikke altid er nok at få en bog i hånden. Kommunernes tiltag er meget varierede. Der er fx blevet hængt bøger op i træer, delt bøger ud ved virksomheder, på gader og i butikker. Der er blevet opsat bogkasser i offentlige rum, lavet forskellige events, udsendt sms noveller, placeret store bogskulpturer på gader og stræder, og leveret specialpakede bogkasser direkte til døren.

SKRÆDDERSYET LITTERATUR

I Hillerød og Furesø har man udviklet henholdsvis et tilbud om et læsekompas og en læsekalender. For begge tilbud gælder det, at man via et individuelt interview udarbejder en personlig ”læse-profil”, der skal hjælpe personen i gang med at læse den skønlitteratur, der passer præcist til ham/hende. *Læsekompasset* er en visuel oversigt i form af et kompas over genrer og titler, tilpasset den enkelte persons litterære ønsker, smag og personlighed. *Læsekalenderen* er en oversigt med forslag til tre skønlitterære værker pr. årstid, specifikt målrettet den enkeltes ønsker og behov, både hvad angår genre, og hvad man kan lide at læse på forskellige årstider.

Hvilke målgrupper når man ud til med et sådant tilbud? I begge kommuner er man bevidste om, at tilbuddene ikke retter sig imod gruppen af ikke-læsere, men snarere henvender sig til læsere, der enten er gået i stå og trænger til ny inspiration, eller som oplever ikke at have tiden til at finde den rette litteratur. I Furesø formulerer man det således: ”Vores fokus er ikke på at få ikke-læsere/læse-uvante til at læse – men nærmere at hjælpe/introducere til ”god” litteratur, der er specifikt tilpasset personlighed, interesse etc. og på den måde få folk til at læse mere og andet end det

de plejer – eller få dem i gang igen, hvis de er gået i stå.” I Hillerød siger en af de bibliotekarer, der har været med til at udvikle læsekompasset: ”... her har vi været fokuseret på at få folk, der tidligere har læst, i gang igen. Det skal være skræddersyet, for hvis man skal i gang med at læse igen, så skal det helst fænge med det samme.”

Baggrunden for disse ”skræddersyede” tilbud til den enkelte borger er antagelsen om, at de vil passe godt ind i tidens trend. Som en bibliotekar formulerer det: ”Folk opsøger det lidt ekstra, de vil godt have det lidt ekstra. Og det passer godt ind i hele det her coaching begreb – altså folk vil gerne guides.” Dertil kommer, at mange har en travl hverdag og ønsker effektivitet, også når det handler om, hvad man skal læse, og hun tilføjer: ”Man vil ikke gå for meget forkert. Man vil ligesom have noget fra starten, der rammer ned i ens boldgade”. En anden er inde på, at tiltrækningen ved disse tilbud også handler om identitetsdannelse, om at blive set og få mulighed for at fortælle om sig selv, hvad man har læst, og hvad man interesserer sig for.

I begge kommuner bruger man bevidst ikke ordet genre, når man spørger folk, hvad de kan lide at læse, men bruger et mere uformelt sprog for at spore sig ind på personens ønsker. I Hillerød har man været optaget af, hvilken *læseoplevelse* personen gerne vil have. Som de forklarer det: ”Det, man spørger om, er - hvad vil du gerne opleve, hvad vil du gerne have ud af det, du læser - og så er det os, der bagefter oversætter det til det, vi kalder genre, ikke?”

Coach-begrebet bliver i Furesø ikke kun brugt i forbindelse med Læsekalenderen, men også i forbindelse med delprojektet ”Bogkasserne”, og generelt i forbindelse med den udadvendte og opsøgende indsats biblioteket udfører. ”Bogkasserne” kan sammenlignes med et tilbud som ”Årstiderne”, der bringer en kasse frugt og grønt ud til den travle familie, her er det blot en kasse god litteratur, målrettet den specifikke husstand. Der er dog tale om ti på forhånd definerede kasser, heriblandt en Krimikasse, en A-kasse (samfundsskildringer), en Kvik-kasse (eksperimenterende, korte romaner), en Komfort-kasse (chick-lit), en Nyheds-kasse (hvilket betyder, at man kommer foran i køen til de nyeste bøger), en Lytte-kasse (lydbøger), og til børnefamilier en Kik-kasse (0-3 år), en Krudt-kasse (3-6 år), eller en Læs-selv-kasse – alle suppleret med et par bøger til mor og far. Pakningen af disse bogkasser opfattes som en form for coaching, idet bibliotekaren gør sig umage med at vælge de rette bøger, men dog ikke på et individuelt niveau som Læsekalenderen, idet der er tale om fast definerede genre-kasser.

Bibliotekarens rolle ændres fra at være en serviceorienteret vejleder, der svarer på konkrete forespørgsler, til at være en coach, der via kvalitative spørgsmål kommer tæt på den enkelte borgers personlige interesser og ønsker. Man er bevidst om dette i begge kommuner, men der synes ikke umiddelbart at være gjort overvejelser om en udvidelse af bibliotekarens kompetencer for at kunne varetage en sådan coachende funktion.

Resultater af individuelt tilrettelagte tilbud

I Furesø har man oplevet stor interesse for *Læsekalender* tilbuddet. Man har i alt udarbejdet 30 læsekalendere og har besluttet at implementere tilbuddet i den daglige drift, som en del af det allerede eksisterende ”book en bibliotekar” koncept. I Hille-

rød har man udarbejdet 14 *Læsekompasser*, men man har ingen konkrete tilbagemeldinger på disse. Ifølge Hillerøds egen eksterne evaluering, har formidlingen af tilbuddet til "ikke-vante" læsere ikke fungeret tilfredsstillende. Men den store interesse for ideen blandt biblioteksbrugere og vante læsere, og de udviklingsmuligheder man i Hillerød mener, der ligger i tilbuddet, blandt andet hvis det målrettes børn, unge og småbørnsfamilierne, betyder at man vil arbejde videre med konceptet.

Vores observationer fra tre kvalitative interviews tyder på, at de forudgående begrundelser for at tilbyde det individuelt tilrettelagt koncept stemmer overens med deltagerens ønsker og forventninger. Som en mandlig 66-årig deltager udtaler:

Jeg har meldt mig, fordi jeg gerne vil have en god plan for lydbøger til den varme sæson – for om sommeren kører min kone og jeg til Sverige, og vi hører lydbøger hele vejen. Jeg har brug for at blive inspireret til at møde ny litteratur. Derfor er Læsekalenderen et ret godt tilbud.

Denne deltager læser meget og er lige så begejstret for papirbøger som for lydbøger. En anden fortæller, at hun har meldt sig, fordi hun ikke får læst nok skønlitteratur. Som fysioterapeut har hun altid læst mest faglitteratur. Hvis hun ikke får lagt en plan, får hun ikke læst, siger hun og tilføjer: "Læsekalenderen er et virkelig godt tilbud, fordi man så får læst bøger, man ikke selv kender til". Begge deltagere gav således udtryk for, at de behøvede hjælp for at komme ud over begrænsningerne i deres eksisterende læsevaner – og at de satte pris på denne hjælp.

De individuelt tilrettelagte tilbud har, udover positiv respons fra brugerne, også resulteret i et styrket fokus på diskussionen omkring, hvad biblioteket og bibliotekarernes rolle skal være fremadrettet. I Furesø er man bevidst om, at aktiviteterne i høj grad har et indadvendt fokus, idet man her er meget optaget af at arbejde med egen organisation og bibliotekarens rolle i fremtiden. Holdningen her er, at det ikke nødvendigvis er bibliotekets opgave at få nogen til at læse, som egentlig ikke har lyst, men at det i højere grad handler om at motivere dem, der læser lidt til at læse mere og samtidig inspirere og introducere dem til skønlitteratur, de ikke kender i forvejen.

"Den kvalitative og coachende tilgang opleves som "en gave til både biblioteket og den, der får udarbejdet en personlig læseprofil."

(bibliotekar-udtalelse)

Langt de fleste, der indtil videre har taget imod tilbuddet, tilhører den ældre del af befolkningen og/eller er i forvejen biblioteks-gængere. Dette hænger muligvis sammen med formidlingen, idet man ikke i særlig grad har rettet tilbuddet mod andre grupper. Der er dog i begge kommuner tanker om i højere grad at informere børnefamilier om tilbuddene. Børnefamilierne kommer oftest på biblioteket om lørdagen, hvor der er meget travlt – men biblioteket oplever, at netop denne gruppe i høj grad efterspørger kvalitet og forventer eksperthjælp fra bibliotekarerne. Man mener at kunne imødekomme dette ved at tilbyde forældre og børn en tid til et interview eller en længere læse-snak.

Spørgsmål til diskussion

Udviklingen af de individuelt tilrettelagte tilbud har uden tvivl haft stor betydning i kommunernes interne debat om biblioteket og bibliotekarens rolle fremadrettet. Dette er en interessant og vigtig debat, som rækker langt udover bibliotekarernes egen oplevelse af at være kompetente. Man må i høj grad også reflektere over borgerkontaktens karakter og målgruppens sammensætning. For hvem skal adresseres og med hvilket identitetsmæssigt udkomme?

Det at blive set som en særlig læser synes at fremme læselysten, fordi man oplever en anerkendelse af eget selvbillede i bibliotekarens forsøg på at dække ens behov. Kontakten til biblioteket kan derved være en vigtig brik i et meningsfuldt liv som subjekt med egne smagspræferencer (Balling 2009: 1). Men den kan også betegnes som litterær well-ness for dem, der har overskud til at opsøge den og er komfortable med denne type af kontakt.

Pierre Bourdieus begreb "kulturel kapital" er relevant her, idet personer uden tilstrækkelig kulturel kapital må antages at have vanskeligere ved at beskrive deres litteraturønsker. Ikke fordi de ikke eksisterer, men fordi det kan føles forkert at ville læse fx kærlighedsromaner. Bibliotekarens nye rolle som formidler af gode oplevelser eksisterer ikke i et magtfrit rum. Man har i kampagnen generelt været meget opmærksom på dette og fx udbudt mange krimier, for som en bibliotekar i Furesø udtalte: "Man [skal] jo ikke se ned på folk, hvis de hellere vil læse en Danielle Steel bog - eller en Victoria Hold...eller altså, der er det at læse jo [vigtigst]."

Dette udsagn støttes af kampagneleder Rikke L. Andersson fra Kulturstyrelsen, som i et interview til DR Nyheder siger: "Det er lige godt, hvad man læser. En nem krimi er fin. Vi prøver ikke at presse danskerne til at læse svære bøger. Det handler om at give en god oplevelse. Så bliver man ved med at læse og læser måske også noget, der er sværere." Men uanset denne respekt for andre læseønsker (som dog forrådes af fx det lille ord "nem" foran krimi), kommunikeres normerne for god litteratur på mange andre måder i samfundet – fx fremhævede kulturministeren i forbindelse med kampagnen ofte Kim Leines "Profeterne i Evighedsfjorden", og der er bøger, som ikke sælges i supermarkederne – så de færreste er i tvivl om, at Danielle Steel eller Fifty Shades triologien er stillet frem for at imødekomme mindre kultiverede læsere.

I en fokusgruppe på DPA Microphones i Odsherred kom denne vished således til udtryk:

C: Det er simpelthen en Danielle Steel, så det er jo ikke det store...

S: nej nej, men det var en god bog!

K: ja, det var god bog. Vi snakkede jo bare om, at de var de her seks venner, hvor de døde efterhånden, de her venner, det var jo en typisk Danielle Steel, ikke?

S: Der var to af dem, der overlevede - de endte med at blive gift.

K: Ja, det var så forudsigeligt, det kunne være.

Lone, en 35årig langtidsarbejdsløs og selverklæret læseafhængig kvinde fra Randers, udpegede problemet direkte:

"Jeg elsker krimier, og det kan den der opsang ikke tage fra mig. Hun [kulturministeren] kunne ligeså godt have sagt, at det kun er den "svære" litteratur, der dur. Jeg bryder mig slet ikke om, at det sådan er pakket ind. Hvorfor ikke bare sige det direkte? – Så kunne man jo være enig eller uenig, men dét der provokerer jo bare. Det kan da godt være, at jeg er dum, men jeg er da ikke så dum, at jeg ikke kan gennemskue dét der."

Ét er dog, hvem der vil benytte tilbuddet; et andet hvad tilbuddet egentlig tilbyder. Samfundskritisk kan man spørge, om staten på denne måde skal have adgang til borgernes personlige drømme og længsler, og om vi endnu engang skal underlægge os coaching, nu for at finde ud af hvad vi i virkeligheden kan lide at læse? Er det ikke at modarbejde litteraturlæsningen som "frirum" og "unyttig nydelse" for i stedet at integrere den i en i forvejen lang liste af "to-do" ting, som alle skal være rigtigt valgt? Vi kan ikke svare her, men det vil være et interessant spørgsmål at følge.

Anbefalinger

På baggrund af erfaringerne fra Hillerød og Furesø samt udsagn fra andre interviewede kan det konkluderes, at individuelt tilrettelagte tilbud indeholder perspektiver, som kan være relevante at arbejde videre med. Vi vil anbefale:

- At metoden afprøves med specifikke målgrupper og ikke som et generelt tilbud, som borgerne selv skal opsøge, for herigennem at afprøve den anerkendende effekts rækkevidde. Ønsker alle at blive "set" af bibliotekaren?
- At man i bibliotekargruppen diskuterer, om metoden skal bruges til at introducere mere avanceret litteratur, dvs. flytte læserens grænser. Vil man påtage sig en oplærende funktion?
- At Læsekompas og Læsekalender kan være interessante tiltag at afprøve i undervisningssammenhæng, både på børn-, unge- og voksenområdet, hvor man kan indbyde til refleksion over metodens anvendelighed og derved åbne for diskussioner om læsning og identitet.

BOLIGOMRÅDER: NABOSKAB OG ETNICITET

Vi har fulgt indsatserne i to boligområder i henholdsvis Randers og Hillerød. I Randers har specialestuderende, Ditte Grünberger, udført et længere antropologisk feltarbejde. Vi har et mere begrænset kendskab til indsatsen i Hillerød, idet vi udover et etdagsbesøg kun har trukket på projektgruppens erfaringer. Sammenligningen af tilgangen i de to boligområder finder vi dog interessant, hvorfor vi inddrager begge.

Randers Nordbyen

I Randers har man valgt at placere hele den lokale læseindsats i det socialt udsatte boligområde Randers Nordby. Gennem mere end ti år har en boligsocial indsats i området etableret aktive foreninger og fælles aktiviteter, som benyttes af beboerne, men hidtil har bibliotekstilbud og litteratur ikke været del heraf. Den lokale læsekampagne, som har fået navnet "Nordbyen Læser", har kunnet bygge på allerede eksisterende samarbejder og aktiviteter, og derfor var det, ifølge projektleder Iben Bach, "oplagt og praktisk ligetil" at udvælge Nordbyens beboere som målgruppe for kampagnen. Desuden var kun et fåtal af Nordbyens beboere faste brugere på biblioteket.

Blandt tiltagene har været at opstille såkaldte bog-fuglehuse og at hænge bøger op i træerne i boligområdets grønne områder, hvilket beboerne ifølge bibliotekar Marie Brøsted har benyttet sig af: "Vi har fra starten erfaret, at bøgerne forsvandt hurtigt fra de installationer, vi havde rundt omkring. De ca. 1000 bøger vi har uddelt, som har været donationer fra forlag og private samt gode kasserede bøger fra biblioteket, er ikke smidt rundt omkring".

Derudover har nordbyboerne haft mulighed for at besøge et minibibliotek i form af bogbussen, som har besøgt Nordbyen syv gange i kampagneperioden. Bogbussens faste rute har tidligere gået forbi Nordbyen, men dels fordi der ikke var nok besøgende, og dels fordi biblioteket af økonomiske grunde har prioriteret at sende bussen ud til områder, der ligger endnu længere væk fra biblioteket end Nordbyen, blev Nordby-stoppestedet nedlagt.

Via samtaler og observation har vi erfaret, at det for såvel bog-fuglehusene som bogbussen gør sig gældende, at et stort flertal af de besøgende i forvejen har en relation til skønlitteratur. En del af de beboere, som i forvejen var læsere, har dog givet udtryk for, at graden af tilgængelighed har betydning for deres læsning, hvilket også kommer til udtryk i nedenstående citater:

Ilse, 63 år: Der er så langt ned på biblioteket, og det er aldrig til at få en parkeringsplads tæt på indgangen. Jeg er dårligt gående, så det dur ikke, hvis ikke jeg kan få en parkeringsplads lige uden for. [...] Det er for dårligt, at bogbussen ikke kører i Nordbyen længere. Det burde den komme til igen, for heroppe kunne jeg jo let køre hen og parkere gratis lige ved siden af den.

Hans, 54 år: Jeg ville helt sikkert benytte mig af biblioteket, hvis det lå tættere på. Jeg har ikke så mange penge, så det skal helst være gratis for mig, hvis jeg skal læse [...] Jeg droppede engang ud af en læseklub, fordi vi selv skulle anskaffe os bøgerne, og det var simpelthen for træls for mig. Det havde jo sikkert ikke taget så lang tid, men det var alligevel den lange tur [ned til biblioteket], der afholdt mig fra det.

Interviewer: Har du så læst mere end du plejer, fordi bøgerne har været lettere tilgængelige [under kampagnen]?

Elly, 58 år: Nej, det har jeg vist egentlig ikke, for jeg er jo en af dem, der nok skal gøre, hvad der skal til for at få en bog mellem hænderne. Men det har været dejligt, at der ikke er så langt. Der skal nok være en hel del, som får læst mere end de plejer. De skal jo heller ikke hele vejen ned på biblioteket og aflevere dem igen.

Randers er desuden en af de få modelkommuner, hvor man har fokuseret på inddragelsen af borgere af anden etnisk herkomst. Det blev antaget, at beboere med indvandrerbaggrund læser endnu mindre end de etnisk danske i Nordbyen. Yderligere var der fra bibliotekets og Bysekretariatets side en forestilling om, at læseprojektet kunne bidrage til at integrere indvandrerfamilier i boligkvarterets fællesskaber. De to læseaktiviteter, der direkte rettede sig mod indvandrere, var en bogcafé, som omhandlede litteratur fra andre lande, og et besøg af bogbussen under temaet "litteratur på andre sprog". Begge aktiviteter var tyndt besøgt. Ved de øvrige aktiviteter var der forskellige spændinger mellem indvandrere og andre beboere.

Til "Dessertfortællinger" blev en indvandrerfamilie beskyldt for kun at være dukket op pga. gratis dessert og ikke pga. fortællingen. Der var desuden forargelse over indvandrerbørnenes opførsel under fortællingen.

I læseklubben (udelukkende etnisk danske medlemmer) blev indvandrere fremstillet som problemmagere, der ikke vil tilpasse sig det danske samfund. Et medlem foreslog dog, at man kunne læse biografier eller bøger fra andre lande (fx Drageløberen) for gennem litteraturen at skabe forståelse for "de fremmede".

Til Bogcafé om "danske klassikere" mødte en indvandrer op. Oplægsholderen (en pensioneret dansklærer) henvendte sig flere gange specifikt til indvandrerens for at fortælle ham, at de omtale bøger "sikkert var for svære for ham".

Hassan [efternavn ukendt af os], en lokal ildsjæl, mente, at det i særlig grad gjorde sig gældende for indvandrerne i kvarteret, at de slet ikke vidste, at kampagnen kørte. Mange læser ikke nyhedsbrevet fra Bysekretariatet og Nordby-Posten, og de føler sig sjældent velkomne til arrangementer.

"Læsebølgen" i Hillerød

"Læsebølgen" er et delprojekt i Hillerød Kommunes læsekampagne, som henvender sig til beboerne i det socialt udsatte boligområde Kongevænget. Ligesom i Randers Nordbyen har man i Hillerød Kommune vidst, at man blandt beboerne i boligområdet kunne finde et forholdsvist stort antal mennesker, som aldrig eller næsten aldrig læser skønlitteratur.

Metoden i Hillerød adskiller sig dog fra metoden i Randers. Med udgangspunkt i tæsen om, at litteraturen må komme til ikke-læseren og ikke omvendt, har man i Hillerød sendt bogbude ud for at stemme dørklokker og levere bøger direkte til døren i Kongevænget. Hver gang døren er blevet åbnet, har det været bogbudenes opgave at hjælpe beboerne til at finde frem til det helt rigtige læsestof, som de har kunnet låne og aflevere igen, uden at skulle udenfor en dør. Mens Læsebølgen i Hillerød har udspillet sig i Kongevængets opgange, og i nogle tilfælde helt inde i beboernes stuer, har indsatsen i Randers holdt sig på offentlig grund uden at rette personlig og individuel henvendelse til beboerne i deres hjem.

Følgforskingsgruppen fik den 10. december 2014 mulighed for at følge bogbudene rundt i Kongevænget for at få et indblik i, hvilke effekter det har, at litteraturen bringes hjem til borgeren.

Kvindelig beboer, 34 år: I havde jo ikke lige den bog, som jeg godt kunne tænke mig, men den har jeg så bestilt til næste gang, I kommer. [...] Jeg kommer ikke sådan ned på biblioteket, og jeg læser faktisk kun de bøger, som jeg har fået i gave. Men man kan jo også godt sige, at det er en gave, I kommer med, ikke? – Jeg skal jo ikke betale noget, og jeg får leveret lige til døren.

Mandlig beboer, 45 år: Nej tak, jeg skal ikke låne bøger.

Bogbud: Er du sikker? – Jeg har et stort udvalg af bøger lige udenfor døren derude.

Beboer: Jeg har ganske enkelt ikke lyst til at læse – det siger mig ingenting.

Bogbud: Jeg er ellers sikker på, at jeg har noget, du ville kunne lide, og jeg kommer igen og henter – du skal ikke ned på biblioteket for at aflevere.

Beboer: Du er godt nok insisterende, hva'? Men nej tak. Jeg får det ikke læst. Om du så tilbød at læse højt for mig, så ville jeg stadig ikke sige ja.

Antropolog: Må jeg spørge dig, om der er noget.. hvad der eventuelt kunne få dig til at overveje at læse en bog?

Beboer: Jeg synes da, det er et fint forsøg, I gør der, selvom der nok er nogle mennesker, der synes, at det er lidt anmassende. Det er sådan lidt dørsælgeragtigt, og dem har folk nok lidt en tendens til bare at afvise... især hvis man er lige midt i aftensmaden. Men du får altså ikke mig til at læse, uanset hvordan du prøver. Det er ikke sådan noget, man lige pludselig begynder på eller får lyst til, når man aldrig har gjort det - ikke frivilligt i hvert fald.

Antropolog: Tror du, det ville gøre en forskel, hvis det var en person, du kendte, der anbefalede dig at læse en bestemt bog?

Beboer: Sådan en person kender jeg vist ikke (latter). Jeg ville nok tro, det var en joke, hvis det skete.

Ifølge Hillerøds eksterne evaluering (s. 13) har ”projektet [...] fået nogle respondenter i gang med at læse, mens de, der allerede læste meget, har fået ny inspiration. De, der læste meget, vil blive ved med det, mens de, der ikke læser, mener, at projektet har været for kort tid til at skabe varige ændringer hos dem”. Projektgruppen påpeger samtidig – og dette var også vores indtryk - at bogbudene og de øvrige læseaktiviteter i boligområdet har givet beboerne en oplevelse af inklusion og opmærksomhed fra samfundets side. Trods metodiske forskelle mellem Nordbyen og Kongevænget træder ét faktum nemlig frem i både kommunernes evaluering og vores data: Beboere har generelt oplevet, at der er mentalt og fysisk langt til biblioteket. Den intense indsats kan derfor både have motiveret beboerne til at læse og forbedret en ellers (fra beboernes side) varsom relation til samfundet. Kampagnen har desuden givet anledning til nabosnak og dermed også en styrkelse af nærmiljøet.

Spørgsmål til diskussion

Det mest påtrængende spørgsmål i forhold til indsatsen i socialt udsatte boligområder er, hvilken rolle biblioteket skal have i forhold til borgeren, og hvorvidt man vil investere i den personlige kontakt.

Der synes ikke at være tvivl om, at det lokale udlån kombineret med rådgivning og inspiration har haft en positiv effekt blandt beboerne og i lokalmiljøet. Men det er vigtigt at huske, at den bogbus som tidligere har besøgt Nordbyen – og som under projektet gjorde det igen – ellers var blevet omlagt til en anden rute. Ligesom den generøse uddeling af bøger formentlig ikke kan fortsætte under ”normale” forhold, kan mange af de øvrige aktiviteter formentlig heller ikke opretholdes, medmindre bibliotekets opgaver opprioriteres lokalt.

Især i boligområderne har man også måtte spørge, om ikke beboerne skulle have været inddraget mere i planlægningen (jf. bibliotekarudtalelse s. 5)? Erfaringer viser, at beboere i udsatte boligområder bedst opbygger handlekapacitet til at tage kontrol over egne livsbetingelser, hvis de selv foreslår, planlægger og afvikler nye tiltag i deres område (Bladt & Andersen 2013: 200-203).

Anbefalinger

Vi har godt kendskab til kampagnen i Randers, meget mindre til kampagnen i Hillerød. På baggrund af sammenligningen mellem de to boligområder vil vi anbefale følgende, i fald lignende indsatser igangsættes:

- Inddrag beboerne i planlægningen af aktiviteter, gerne tidligt i forløbet.
- Benyt lokale læseambassadører (som man har gjort det i Randers), så læseopfordring kommer fra en person, man kender, eller som en udtrykker det: ”fra en person, man føler sig i øjenhøjde med”

- Fremtidige læseambassadører kan med fordel være en blandet skare af mennesker i forhold til alder, køn og etnicitet, så det i højere grad er muligt at komme i kontakt med et bredt udsnit af beboere.

GUIDET FÆLLESLÆSNING: LYTNING OG FORTROLIGHED

Tilgængelighed er imidlertid ikke kun et spørgsmål om fysisk adgang til bøger. Det kan også handle om andre måder at læse på. Tre modelkommuner har valgt at etablere læsegrupper med udgangspunkt i metoden guidet fælleslæsning, som er baseret på højt læsning og refleksion. Metoden er udviklet i England af *The Reader Organisation* og introduceret i Danmark i 2010 af den frivillige organisation *Læseforeningen*, der uddanner og træner læseguides i hele landet.

Vi har fulgt følgende aktiviteter:

- Læsegruppe på plejecenter i Horsens (sosu-assistenter)
- Læsegrupper på plejehjem i København (sosu-assistenter)
- Læsegruppe på forsorgshjem i Hillerød
- Læsegruppe for pårørende til krigsveteraner i Horsens

Horsens har tilbudt fælleslæsning til foreningen 'Krigsveteraner & Pårørende i Horsens', fordi den lokale gruppe af krigsveteraner forventedes at have en særlig interesse i den lokale forfatter Jens Henrik Jensens 'De hængte hunde', der har krigsveteranen Niels Oxen som hovedperson. Fire kvinder deltog, hvoraf tre jævnligt læste skønlitteratur. Undtaget dette tilbud har læsegrupperne dog været rettet mod målgrupper, der vurderedes som svage eller ikke-læsevante.

Guidet fælleslæsning handler ikke kun om at tale om en tekst efter endt læsning, men om at dele de forskellige oplevelser af teksten, mens læsningen skrider frem. Et læsegruppemøde varer ca. 1½ time, og der læses typisk en novelle og sluttet af med et digt. Der er få regler forbundet med metoden, og der kræves ingen forudsætninger eller forberedelse for at deltage – alle kan være med på den måde, de ønsker.

Antagelsen om, at målgrupperne er svage eller "uvante" læsere, bygger på generel viden samt erfaringer fra FOA om deres medlemmers læsefærdigheder. Deltagerne i fælleslæsning, som vi fik lejlighed til at interviewe i København og Horsens, dvs. sosu-medarbejdere, mente imidlertid alle undtagen en, at de var gode læsere og interesserede i litteratur - netop derfor havde de ønsket at deltage.

På forsorgshjemmet i Hillerød bor hjemløse med meget forskellig baggrund, og her læste nogen på forhånd mere end andre. En deltager, vi talte med, en mand i halvtredserne, fortalte at han altid har læst meget, men mest i perioder hvor han har været meget alene. Han læser helst sagaer, aldrig krimier. "Jeg er oplevelseslæser", sagde han. En anden, også en midaldrende mand, læste meget, men helst krimier. Andre deltagere i gruppen syntes at have haft et liv med massivt misbrug og var ikke vante læsere. Andre igen var hjemløse grundet psykiske problemer, og en af disse,

en kvinde i fyrrerne, viste sig at være en meget habil læser. Det var således en meget blandet gruppe, vi mødte på forsorgshjemmet.

Deltagernes oplevelser og udbytte

Den mest udbredte tilbagemelding fra læsegruppedeltagere i alle projekterne var, at fælleslæsningen er en god måde at komme i gang med at læse igen og særligt at blive introduceret til litteratur, som man ikke kendte til i forvejen og måske ellers aldrig ville have valgt. Som en af deltagerne på forsorgshjemmet udtrykte det:

Jeg ville aldrig læse noget digt eller noget - og alligevel så synes jeg, at jeg får noget ud af det, når vi så...ikke at det bliver trukket ned over hovedet, sådan føler jeg det ikke rigtigt - men alligevel, at der bliver puffet lidt til mig, ikke? Det kan jeg godt li' [...] Jeg får jo øjnene op for, at der er en anden verden end det, jeg normalt går og kigger på, ikke? Og det synes jeg er meget rart - det kan jeg godt lide.

Selvom vores data viser, at de valgte målgrupper i højere grad end forventet bestod af læsere/tidligere læsere end af personer med læsevanskeligheder, har vi gennem vores deltagelse og observation i grupperne set flere indikationer på, at den fælles litteraturoplevelse giver deltagerne et både personligt og socialt udbytte. En af deltagerne fra Horsens fortalte fx, at ordene i den læste tekst gjorde et stort følelsesmæssigt indtryk på hende, og dette blev forstærket af, at der var andre tilstede. Som hun beskrev det: "For der føler man jo, at man lever, når man har det dér fælles. Og det var jo netop, at ordene fandt en følelse indeni mig, og det gjorde ondt...så der er alt det der, du føler, når du sidder sammen med andre, de der små vibrationer mellem os."

Og på forsorgshjemmet i Hillerød nævnte én, at han ikke snakkede så meget med de andre beboere, udover dem han som regel sad sammen med på rygeterrassen, og dér er der en anden måde at snakke sammen på, fordi mange er påvirkede. Via læsegruppen kommer han i snak med nogle, som han ellers ikke ville have talt med, og som han sagde: "det er meget rart at høre, at de også følger med i tingene."

Et studie af fælleslæsning blandt indsatte i Ringe statsfængsel (Bräuner 2014) viser desuden, at udover at styrke relationerne mellem de deltagende indsatte, har læsegrupperne en miljøterapeutisk effekt, idet der med afsæt i læsningen opstår samtaler på "gangene" mellem fængselspersonale/betjente og indsatte, hvor hierarkier og roller udlignes, idet alle, på trods af forskellige holdninger og præferencer, deltager på samme præmisser i læsningen. En sådan miljøterapeutiske effekt kan tænkes også at opstå fx på arbejdspladser i plejesektoren, hvis fælleslæsning er del af det sociale liv. En sosu-medarbejder fra Bocentret Sundbygård i København, hvor beboerne af praktiske grunde også deltog i læsegruppen, talte fx om, at det var hyggeligt at være sammen med beboerne under sådanne andre og lige vilkår. Samtidig fremhævede hun betydningen af, at læseguiden kom udefra. Det gav mere ro og lydhørhed.

I alle disse betragtninger indgår det, at man oplever sig selv og sine følelser i samspillet med andre, og at disse andre er positioneret i forhold til en på en måde, som æn-

dres igennem den fælles oplevelse. Man oplever at dele oplevelser – ”de der små vibrationer mellem os” – og man oplever måske også, at man ikke behøver at beskytte sig bag professionelle facader som ”plejer”, ”plejehjemsbeboer”, ”fængselsbetjent” og ”indsat”. Den udefrakommende læseguide introducerer et socialt rum, som er anderledes end hverdagens, og gør det muligt at bryde de vaner, som hører hverdagen til. Vi ved fra anden sammenhæng, at guiden ikke nødvendigvis skal være fremmed for at dette sker; men vedkommende må kunne påtage sig rollen som den, der bryder vaner for samvær, for at fælleslæsningens særlige fortrolighed kan opstå.

Tekstens betydning

I Horsens og København har man haft en antagelse om, at man kan vække læselyst hos læse-uvante, hvis de i læsegrupper præsenteres for litteratur, som omhandler deres eget fag og hverdag. I Horsens læste sosu-medarbejderne derfor ”Nederste skuffe” af Vibeke Marx, som handler om en sosu-assistentens liv og hverdag, og gruppen af pårørende til Krigsveteraner læste ”De hængte hunde” af Jens Henrik Jensen, som handler om en traumeramt krigsveteran. I København har en gruppe forfattere fulgt sosu-medarbejderne i deres daglige arbejde og skrevet noveller til dem på baggrund af dette.

Om det at læse ”om sig selv” har afgørende betydning for lysten til at læse skønlitteratur generelt, er svært at be- eller afkræfte ud fra vores trods alt begrænsede feltarbejde i grupperne. Vi kan kun sige, at nogle deltagere har givet udtryk for, at det er sjovt og spændende at læse om episoder og personer, man kan identificere sig med. I Horsens gav en sosu-medarbejder endda udtryk for, at bogen gav hende inspiration til måder at tilrettelægge arbejdet på, og at læsningen af skønlitteratur på denne måde gav hende faglig læring. Andre sosu-medarbejdere brød sig ikke om at læse om sig selv, med den begrundelse at det er uinteressant, når man genkender det hele. ”Så er der ikke så meget udfordring i det”, som en sagde. Det bekræftedes af en deltager fra København.

Ser man på den aktuelle forskning på området, viser flere studier, at teksten har betydning for deltagerens oplevelse og udbytte af læsningen (Steenberg et al 2014; Bräuner 2014). Det er ikke afgørende, om deltagerne selv har oplevet præcis det, der sker i historien, men det er vigtigt, at de oplever ”emotionelle genkendelser” af mere generel eksistentiel karakter, såsom sorg, glæde, eller mistrivsel (Mar og Oatley 2008, Steenberg 2014).

Modelkommuneforsøgene med fælleslæsning var dog af relativ kort varighed, og deltagerne nåede ikke at opbygge nogen særlig indbyrdes fortrolighed. Erfaringer fra UK, hvor man længe har arbejdet med fælleslæsning, er at fortrolighed og tillid til at kunne forstå tekst, som ikke ligger tæt på ens hverdag, kan opbygges over tid. En læseguide i London, som vi besøgte, udtalte fx at: ”Det er et spørgsmål om at bygge folk op. Jeg ville ikke starte en gruppe med at læse ’Paradise Lost’, men der er grupper som har læst ’Paradise Lost’, og der er grupper som har læst ’Anna Karenina’, fordi de bygger op til det.”

Resultater af guidet fælleslæsning

Både sosu-medarbejdere og beboerne på forsorgshjemmet fortæller, at fælleslæsningen i nogen grad har ført til øget læselyst. I Horsens fik deltagerne udleveret bogen, der blev læst uddrag fra i gruppen, hvilket gen-startede nogle. I Hillerød har man ikke kunnet registrere deltagerne og dermed ikke præcist opgjort, hvor mange der deltog i de i alt 22 læsegruppemøder, der blev afholdt over tre perioder på forsorgshjemmet. Men læsegruppelederne skønner, at der i gennemsnit har været 8-9 deltagere til hver læsesession. For hvert læseforløb har der været 6-7 faste deltagere, hvoraf 5-6 beboere har deltaget i mere end 10 sessioner, mens resten af deltagerne er mødt op højst 4 gange. I forbindelse med vores uformelle samtaler og interviews med deltagerne fremgår det, at flere har fået øget lysten og motivationen til at læse og er begyndt at opsøge biblioteket. Hvis formålet med kampagnen desuden ikke bare er at få flere i gang med at læse, men også at styrke sociale relationer og refleksion, synes fælleslæsning at være et godt valg.

Spørgsmål til diskussion

Model-kommunerne har brugt metoden i forskellige sammenhænge, hvilket giver anledning til refleksioner over den sociale rammes betydning. På forsorgshjemmet blev deltagerne kraftigt opfordret til at deltage, samtidig synes fælleslæsningen også at have haft størst effekt her. Men er det muligt under helt frivillige rammer at holde en gruppe engageret længe nok til, at samhørighed opstår? Der er læsegrupper under Læseforeningen, som det kan være relevant at følge for her at undersøge, hvordan kontinuitet opstår og opretholdes.

I Horsens gav deltagerne udtryk for, at de gerne ville dele deres erfaringer om livet som krigsveteran med andre, og at læsegruppen omkring 'De hængte hunde' kom til at fungere som forum for dette (vi var tre, en forsker og to bibliotekarer, som lærte nyt). Kan man forestille sig læsegrupper, som i højere grad bliver demokratiske fora for udveksling af specifikke erfaringer - med litteraturen som udgangspunkt, men ikke med den i centrum? Dette er naturligvis et spørgsmål, som åbner for en diskussion af, hvad litteratur (og kunst generelt) skal bibringe samfundet.

Anbefalinger

Guidet fælleslæsning skaber et rum for personlig og fælles refleksion gennem litteraturen. De personlige og sociale processer, der opstår i forbindelse med højt-læsningen, udvider dels deltagernes læse- og tekstforståelse, dels deres sociale relationer. Guidet fælleslæsning indeholder mange perspektiver, som kan være relevante at arbejde videre med. Man bør dog være opmærksom på:

- At det er afgørende, at læseguiden er erfaren og kan styre samtalen

- At det kan have betydning, at læseguiden kommer "udefra" eller på anden vis kan påtage sig rollen som vanebryder
- At teksten ikke behøver at ligge tæt op ad hverdagen, men skal kunne åbne til følelser og eksistentielle spørgsmål
- At tillid skal opbygges, og man derfor med fordel kan mødes mindst 8-10 gange

SELV AT FORFATTE: LITTERATUREN SET INDEFRA

I Greve og Åbenrå har man arbejdet med at kombinere læsning og skrivning. I Åbenrå skete dette på forløbet Unge i Centrum, som er et SU-berettiget uddannelses tilbud til unge mellem 18 og 29 år, der endnu ikke er kommet i gang med en uddannelse, eller som er droppet ud af uddannelse eller læreplads. Størstedelen af de unge scorer lavt i læsetest og har oftest ingen eller dårlige erfaringer med at læse skønlitteratur. Blandt andre litteratur-relaterede aktiviteter deltog disse unge i et todages skrivekursus med forfatteren Robert Zola Christensen. Flere af dem, vi talte med, havde oplevet at skrive meget personlige tekster, som dels fik ros, og som det også følte betydningsfuldt at læse op for de øvrige deltagere (ca. 70). I en samtale med antropologistuderende Anne Mortensen fra vores team beskrev en ung kvinde på 25 fx følgende refleksion over mødet med forfatteren:

Altså ham forfatteren. Jeg synes han sagde noget godt med at, der er jo ikke noget, før man starter med at læse eller skrive, altså indtil da er der jo ikke noget. Det er bare papir. Det synes jeg faktisk var lidt sjovt, for det er jo rigtigt nok. Når du sætter dig hen og skriver eller læser et eller andet så (knipser med fingrene), bum, så er der lige pludselig et eller andet, en nye verden eller noget, for du ser jo det hele inde i hovedet.

Denne kvinde havde ikke oplevet succes i folkeskolen, men nød at læse litteratur:

[Det er godt at læse for at] kunne lidt flere ord, du ved, nogle gange så står der et eller andet underligt ord, så tænker man hvad fanden betyder det? Og så er man inde at tjekke det, og så har man et ord mere [...] Men det er også, altså jeg er gået ud af 9., og så har jeg bare arbejdet. Der er jo ikke sket så meget (latter). [Læsning holder] sprog og sådan noget ved lige. Det tror jeg, det gør. Altså, det er jo ikke det store, men, men, men - jeg tænker, at man lærer lidt, og det kommer nok, uden at man egentlig tænker over det, men måske snakker man lidt pænere. Det har jeg bare altid troet, men det kan godt være, at det er forkert. Jeg ved det ikke.

En anden deltager, Lotte 26 år, havde skrevet en tekst til skrivekurset, som beskrev et overgreb, hun var udsat for som yngre. Hun sagde:

Det var igen sådan håååå [puster tungt ud], sådan en lettende følelse, sådan 'nu fik jeg lige noget mere af det af'. Det er også bekræftende for mig, at jeg kan stå frem og så læse det højt. Det er ligesom at bevise overfor mig selv, at det er sket, og du er kommet videre [...]Og jeg var sådan lidt nervøs for, om der var nogle som ville be-

gynde at grine eller snakke imens, men jeg blev så overrasket, der var faktisk pæn tavshed, da jeg gik i gang, så, det var dejligt at vide, at der var nogle der også lyttede.

Denne deltager var ikke den eneste, som skrev om en meget personlig oplevelse. En ung mand, Kasper på 25 år, sagde:

Da det så skulle læses op, så mumlede jeg lidt i ordene.... Jeg kunne også bare have skrevet det, som det var hændt, men vi skulle jo skrive det som en tekst, på en litterær eller kunstnerisk måde, så... Men det er ikke et problem at skrive det, det er så om det bliver godt modtaget. Det var det, jeg sådan var... Det er også lidt vildt at sidde og høre, altså, også det du sagde med Lotte, at lige pludselig så får man en virkelig, virkelig personlig historie.

Det er ikke til at sige, om denne type oplevelser motiverer til yderligere læsning, men de giver en erfaring med ord og med at kunne dele en oplevelse med andre, som alt andet lige må være vigtig – også for oplevelsen af skønlitteratur.

I Greves projekt har dele af projektaktiviteterne inddraget skolen og er således blevet en del af et obligatorisk undervisningsforløb. Udover at skrive fortællingerne, har der på alle skoler i kommunen været arrangeret forfatterworkshops, hvor børnebogsforfatteren Lars Bøgeholt Pedersen har besøgt børnene, læst for dem, og fået dem til selv at skrive dele af historierne. Den fælles læse- og skrive proces har været givende og motiverende for både forfatter og børn. Som Pedersen formulerede det:

Som forfatter har jeg fået meget hurtig respons på, hvad der virker og ikke virker. Ændret fra fx datid til nutid, så det blev nemmere at læse. Det lokale element har været en af de bedste ting. Ting de kunne genkende fra deres eget lokalområde. Og det, at jeg kunne fortælle dem, at de selv var forfattere, og at de blev udgivet. Kig lige på din sidemand, der sidder en forfatter. I kommer op på "Læs For Mig" siden. Alle synes, det var fedt både at læse og skrive [...] Jeg tog alle regler væk. Der er ingen ord-bøger eller kommaer. Dem, der normalt sidder og kæmper med nutids r og komma. Det handler ikke om at gøre det rigtigt, men bare at få lov til at skrive af lyst - at tage skoledelen ud, at tage reglerne væk, de fik bare lov til at skrive, og det gav lyst.

Begge steder har kontakten til en udøvende forfatter og dennes respons på det læste været en motiverende faktor.

Spørgsmål til diskussion

Kan det at udtrykke sig skriftligt i det offentlige rum føre til en større erkendelse af ordenes betydning og vække interesse i og respekt for de forfattere, som mere professionelt gør det samme? Kan det litterære på denne måde blive en platform for mellemmenneskelig udveksling?

Er det måske, som den brasilianske pædagog Paulo Freire i sin tid påstod: at "gribe" verden og at ændre den hænger tæt sammen med evnen til at læse verden og beskrive den i ord? Eller som Søren Hammer sagde på lancerings-eventen på Kirsebærhavens Plejehjem i København i oktober 2014: "Når man har flere ord til sin rådhed, kan man bedre klare sig. Det er det litteraturen kan!"

Det kan være relevant ift. disse spørgsmål at se nærmere på erfaringer fra Villa Sult i Oslo¹, hvor forfatteren Hanne Ørstavik leder skrivekurser for personer med spiseforstyrrelser. Dette sker ud fra en erkendelse af, at "litteraturen kan tilbyde noget af det, som spiseforstyrrede ofte mangler: et rigt og nuanceret sprog om deres oplevelse af verden".

Anbefalinger

Hvis personlighed myndighed og dialog er målet, som Marianne Jelved i sin tid udtalte, er skrivning af litteratur måske et af midlerne. Bemærk dog at følgende forhold synes at være afgørende:

- At der er en forfatter tilstede, som dels kan inspirere, dels give den anerkendelse, som løfter skrivningen ud over en skole- eller terapi-situation

ARBEJDSPLADSLÆSNING: TEMPORALITET OG SNAK

Flere model-kommuneforsøg har fokuseret på læsning på arbejdspladser med mange faglærte og ufaglærte medarbejdere. Det har dog i de fleste kommuner ikke været helt enkelt at komme i kontakt med medarbejderne. Arbejdsdagen i private virksomheder er struktureret stramt, folk møder ind på skiftende tider, pauserne er korte, og der er ikke råd til, at kampagnens aktiviteter forstyrrer. Arbejdsdagen i offentlige institutioner, fx i plejesektoren, er mindre stramt struktureret, til gengæld har medarbejderne her stor ansvarsfølelse over for "deres" borgere og ønsker ikke at svigte dem til fordel for læseaktiviteter indlagt i arbejdsdagen. Læsetilbuddene har derfor måtte kile sig ind, hvor det var muligt.

Kommunerne har valgt at gøre dette på forskellig vis. I Sønderborg, hvor arbejdsplads-aktiviteterne også har rettet sig mod meget store virksomheder (bl.a. Danfoss med ca. 3500 medarbejdere), har man valgt at forstyrre arbejdsdagen mindst muligt. Bogleoler med gratis lydbøger og et hæfte med læseprøver (dvs. uddrag) fra de tilbudte bøger har været opstillet ved indgangen til virksomheden. Medarbejderne er blevet informeret om tilbuddet via intranettet. Man har her valgt ikke at tilbyde lydbøger via høreværn under arbejdet, da dette er blevet vurderet som upraktisk eller

på anden vis uforsvarligt. Erfaringerne fra Sønderborg er, at lydbøgerne "rives væk" på virksomhederne, og at medarbejderne (både funktionærer og produktionsmedarbejdere) generelt er positive og især lytter til bøgerne, mens de kører til og fra arbejde. Desuden har det ifølge den projektansvarlige vist sig afgørende, at bøgerne er konkrete, taktile lydbøger, som man kan tage i forbifarten og ikke noget, som skal downloades fra nettet. Spørgsmålet er imidlertid, hvordan en sådan tilbudspolitik kan opretholdes på længere sigt, eller hvordan man følger den op.

I Hillerød har man på Sophienborg Plejecenter også haft bogudlån direkte på arbejdspladsen. I kommunens evaluering står der: "Her lærte vi, at mindre også kan gøre det, så længe målgruppen er motiveret. Den motiverede har ikke brug for vejledning, men for at udlånet er bekvemt". De positive resultater herfra, hvor en del ikke-læsere (21% af medarbejderne ifølge nulpunktsanalysen) endte med at betegne sig selv som læsere, kan ifølge evalueringen ligge i den sociale effekt, bogreolerne har haft på arbejdspladsen. Man har ganske enkelt talt mere om litteratur, fordi bøgerne har været tilgængelige og har cirkuleret mellem medarbejderne, og flere har følt sig tilskyndet til at læse (eller til at identificere sig som læsere for ikke at falde udenfor?).

I Ringkøbing-Skjern har taktikken til dels været en anden. Her har man samarbejdet med en mindre virksomhed (ca. 120 medarbejdere), hvor ledelsen har set tilbuddet med lydbøger på arbejdspladsen og det øvrige samarbejde med biblioteket som en velkommen måde at tiltrække og fastholde arbejdskraft på. Det betyder, at virksomheden har åbnet for bibliotekets aktiviteter (inkl. bogudlån) og har stillet tre "læseambassadører" til rådighed for projektet. Disse læseambassadører har fungeret som rollemodeller og har engageret andre i lytningen af bøger under arbejdet. Erfaringen fra JSB og andre steder (Odsherred og Rebild), hvor litteratur-lytningen er foregået i arbejdstiden, er, at det er afgørende, at en eller flere ildsjæle blandt medarbejderne er med til at drive projektet frem. Formidlingen gennem den nære kontakt på JSB har muligvis betydet, at relativt få er blevet involveret. Til gengæld har der været et socialt fællesskab omkring litteratur-lytningen, som har understøttet kontinuitet.

"Jeg går jo bare sammen med dem, jeg arbejder sammen med, og hører hvad de har læst og, altså, viser noget interesse for det. Og hvis man så ved, at den ene har læst noget, som den anden måske kunne have fordel af, jamen så formidler man lidt, at den dér skulle være god... det er egentlig mest det, jeg har gjort."

(Læseambassadør, JSB)

Baggrunden for formidling af lydbøger på arbejdspladser har generelt været, at man har villet udnytte, at medarbejdere med rutinearbejde har "tid" til at lytte, mens arbejdet står på, samt at mange pendler til og fra arbejde og har "tid" (reelt er der vel tale om opmærksomhed) til at lytte under kørslen. Det vil sige, at man har udnyttet, at lydbogen kan nydes, mens man gør andre ting. Samtidig har man også haft en antagelse om at møde svage læsere på de valgte arbejdspladser, som igennem lydbøgerne kunne få en indgang til den litteratur, de ellers har fravalgt pga. dårlige erfaringer. Lytning til lydbøger under arbejdet er blevet brugt i Rebild, Odsherred og Ringkøbing-Skjern.

I København, Furesø og Horsens har man desuden brugt fælles læsning på arbejdspladsen. Baggrunden for dette valg har ifølge kommunernes projektbeskrivelser været antagelsen om, at fælles læsning er særligt velegnet til at inkludere alle i læsningen – også personer med relativt svage læsefærdigheder – samt at den fælles læsning kan give oplevelser af fællesskab og udvidet forståelse af en given tekst.

I det følgende fokuserer vi på litteraturoplevelser på arbejdspladsen, dvs. lydbogslytning under arbejdet og fælles læsning.

LYDBOBLER I EN ELLERS TRAVL HVERDAG

Det her er fabriksarbejde, det er virkelig monotont og ensformigt, og man står meget af tiden og bare kigger ud i luften, når man har lært sin opgave og kan den. Så ligger det jo i hænderne mere eller mindre, og så står man jo og ... spilder sin tid ... det er groft at sige, men man kan bruge sin tid så meget bedre, hvis man har en lydbog [...] For fabriksarbejdere er det ligeså meget et spørgsmål om, at tiden går meget hurtigere. Hvis du virkelig har en god bog, så er en arbejdsdag jo nærmest ikke lang nok. For man ville jo godt have lige lidt mere med dér – 'årh er det allerede fyraften, årh for dølen', ikke også? (Søren, 37 år, JSB Plast)

I bogen "Digital Audiobooks. New media, Users, and Experiences" (2016) argumenterer forfatterne Iben Have og Birgitte S. Pedersen for, at lytning til lydbøger er en form for læsning, og at denne læsning i høj grad kan være lige så involverende og eftertænksom som den visuelle læsning af papirbøger. Have og Pedersen har interviewet personer, som hører bøger under kørsel, mens de dyrker sport (fx løber), og ved sengetid. De personer, vi har talt med, har hørt bøgerne under arbejdet, dvs. mens de har stået ved en maskine, har siddet ved et mikroskop, slået græs eller måske luget på en kirkegård.

Generelt kan man sige, at de lydbogslyttere vi talte med, alle lyttede samtidig med, at de foretog sig andre ting, der krævede deres opmærksomhed. Flere af dem foretrak papirbøger, fordi de oplevede, at man bedre kan koncentrere sig om en papirbog, eller fordi den er mere "hyggelig". Papirbogen kræver imidlertid, at man kan sidde behageligt og slappe af fra andre ting. En kommunalt ansat i Rebild hørte lydbog under arbejdet, men tog papirbogen frem i pauser, fordi læsningen gav en ro, som han ikke fandt i lytningen. Tit må pligter imidlertid overstås, før man sætter sig med en papirbog, hvilket betyder, at det kan være sværere at finde tid til læsningen. Dét, at lydbogen kan høres i "spildtid", som Søren ovenfor udtrykker det, gør, at man med bedre samvittighed kan give sig hen til den.

At lytte til en bog kan være mere intenst end at læse med øjnene, fortalte en. Man er tættere på historien, stemmen som formidler den er nærværende og insisterende, og man har en næsten fysisk oplevelse af oplæserens nærvær. Det er næsten intimt at have "en andens stemme hviskende en i øret" (Rubery 2008: 72). Have og Pedersen (2016: 37) påpeger, at læseoplevelsen er anderledes alt efter om øjnene er fri til at se (som ved lydbogen), eller ørerne er fri til at høre (som ved den visuelle bog), mens man læser.

En kvindelig medarbejder fortalte, at med lydbogen har hun sin "høresans et helt andet sted, og man kommer ind i et helt andet univers". Det var en udbredt oplevelse, at lydbogen tiltrækker sig opmærksomhed og lukker af for andre lyde. Flere fandt af samme grund, at det var ubehageligt at være "lukket inde i en boble". En kirkegårdsgraver i Blenstrup sagde: "Prøv at tænke på den første forårsdag, hvor fuglene synger – dér vil jeg ikke have en lydbog i ørerne!" En kommunalarbejder i Rebild følte, at det gik ud over sikkerheden at høre bøger, mens hans fjernede ukrudt i vejkanter, mens han nød at lytte til litteratur, når han kørte varer rundt i kommunen. En anden graver gav udtryk for, at det kan være dejligt at gå i egne tanker eller bare tænke på ingenting, uden lyd i ørerne.

At lydbogen lukker af overfor omverden, kan imidlertid også bruges aktivt. På DPA Microphones i Odsherred, hvor der blev lyttet en del til lydbøger allerede inden projektet, fortalte en monitrice, at hun hørte lydbøger, når hun havde noget at spekulere over og havde brug for at lukke støj og snak ude: "En slags støjdamper, og samtidig får jeg jo noget ud af det, for jeg lytter jo efter."

Generelt er der arbejdsopgaver, som kan kombineres med lydbøger, og andre som ikke kan. På JSB Plast i Ringkøbing er det især natholdet, som er kommet i gang med at lytte. Ifølge den ansvarlige læse-ambassadør skyldes det, at man om natten arbejder mere alene og skal forholde sig til færre mennesker. Alle lydbogslyttere, som vi talte med på arbejdspladserne, var dog enige om, at man til tider mister dele af fortællingen, fordi man forstyrres af andre lyde, eller fordi tankerne vandrer. Modsat papirbogen fortsætter lydbogen, selv om man er uopmærksom. Nogen gange betyder det ikke noget for fortællingen. Andre gange mister man vigtige detaljer og må spole tilbage og lytte passagen igen. Af samme grund oplevede flere, at man sagtens kan høre en lydbog flere gange:

Når du ved, at den her bog, du finder nu, den er bare rigtig god, og den har du bare hørt syv gange før, men du ved stadigvæk, at den er god. Det gør mig ikke noget. Jeg kan ikke huske dem, altså jeg kan godt huske sådan det overordnede, men jeg kan ikke huske de små detaljer (kvinde, kirkegårdsgraver, 55 år).

Teknik og følelser

Teknologien i lydbogslytning former læseoplevelsen på mange måder. Lydbogen er som den skrevne bog et narrativ, som er struktureret på ofte velkendt vis, og som har en slutning, man kan se frem til. Men fordi lytningen ikke står alene ved arbejdspladslæsning, men i høj grad også opleves som en måde at få tid til at gå på, har den følelsesmæssige effekt af fortællingen muligvis en større betydning. Lydbøger kan bruges til at fremkalde god stemning med på samme måde, som vi ved musik kan det (DeNora 2000). Søren fra JSB udtrykte det således:

Der er bøger, jeg har læst mange gange, og man ved det kommer! Der er nogle bøger, dem kan jeg godt 'læse' [han laver citationstegn i luften med fingrene] en hel serie af, fordi jeg ved, at de ender så fantastisk godt [...] Jeg ved, at om fjorten dage, når jeg har 'læst' de her tre lange bøger igennem, så ved jeg, at den ender helt vildt

godt [Interviewer: hvad hvis du ved, at den ender ulykkeligt?] Så hører jeg den kun den ene gang, det er jo ikke det, der er formålet med det. Man skal jo have en feel good fornemmelse, når man er færdig med den. Det skal jeg i hvert fald.

Ganske vist kan man, som Søren senere sagde, nå at leve mange stemningskift igennem, mens man hører en bog, men forventningen om den gode slutning kan opveje de kedelige eller triste passager.

Fortællestemmen former også oplevelsen. Nogen stemmer er behagelige at lytte til, muligvis passer de også rigtigt godt til fortællingen. Som det blev sagt i en fokusgruppe hos DPA i Odsherred: "hende dér jeg snakkede om, hun har sådan en god stemme. Virkelig beroligende og forklarende og fortællende, jeg ved ikke, hvordan jeg skal forklare det..." Andre stemmer er skingre eller monotone, eller oplæseren udtaler ord eller navne forkert. Mange lydbogslyttere fremhæver, at de gode oplæsere dramatiserer stemmerne, så man på stemmeføringen kan høre, hvem der taler. Netop fordi lydbogen skal høres, mens man udfører andre aktiviteter, skal selve lytningen ikke være for krævende. Flere nævner, at det kan være svært at lytte til fortællinger med mange personer. Man kan simpelt hen ikke finde rundt i navnene. Dette kan skyldes, at man gør andre ting samtidig. Men det kan også have med lydbogens flygtige format at gøre: Som det har vist sig ved læsning af e-bøger (Mangen 2013), kan den manglende taktiletet muligvis også gøre det sværere at orientere sig i en lydbog. Have og Pedersen (2016: 35) påpeger i hvert fald, at skiftet fra print til lyd gøre det sværere at lave et kognitivt kort over begivenhederne i fortællingen.

Vigtigst er dog, at det tekniske ikke driller. At lytte mens man arbejder, kræver velfungerende teknik. Der er nytilkomne lyttere i de aktiviteter, vi har fulgt, som har fået mod på lydbogslytning, netop fordi de har fået hjælp med det tekniske. Der har været tilgængelige mp3 afspillere og lydbøger, man har kunnet tage med sig. Men det tekniske har i visse tilfælde også været en forhindring, fordi mp3 afspillerne ikke har fungeret godt nok; nogle lydbøger af den ene eller anden grund ikke har fungeret; eller den anvendte lydbogsbase ikke har serveret alle typer mobiltelefon.

I Ringkøbing observerede en læseambassadør, at det var medarbejdere med smart phones, som koblede sig på lydbogstilbuddet. De var, mente hun, "vant til at bruge deres telefoner meget". En anden af læseambassadørerne sagde: "Folk skal ind og lave et login på en hjemmeside for at kunne hente dem, det er for bøvlet for nogen. Hvis man ikke har et kendskab til, hvordan man bruger de forskellige medier inde på nettet og de forskellige hjemmesider og har sin vante gang derinde, så er det bøvlet bare at starte op og få hentet en lydbog og få det til at virke". Læseambassadørerne hos JSB hjalp med den slags. Hos DPA Microphones var det kollegerne indbyrdes, som hjalp hinanden. Der var fx en del diskussion under et fokusgruppe-interview om, hvordan man spoler tilbage i en lydbog, og hvor små intervaller man kan spole. Andre problemer, som blev nævnt, var begrænsninger i antallet af lydbøger. Et sted kunne man på e-reol kun låne fem lydbøger om måneden, hvilket en passioneret lytter fandt var alt for lidt. Som hun sagde: "Dem har man jo hurtigt hørt, når man først er kommet i gang!"

Resultater af lydbogsinitiativerne

Lydbogslytning har uden tvivl åbnet litteraturen for nogen, som ellers havde valgt den fra. Flere nytilkomne lyttere, vi talte med, gav udtryk for, at de aldrig ville komme til at læse en papirbog, enten fordi de ikke havde tiden (eller roen) til det, eller fordi de fandt det besværligt at læse. Som Marianne fra DPA i Odsherred sagde:

Marianne: Og så blev jeg faktisk lidt bidt af det.

Interviewer: Så blev du bidt af det?

Marianne: Ja, så nu har jeg det sådan, at nu er jeg startet på nummer to indenfor tre uger, tror jeg. Det er normalt slet ikke mig at høre sådan noget, det..

Interviewer: hvorfor er det ikke dig at høre sådan noget?

Marianne: Fordi.. det ved jeg faktisk ikke, det er nok fordi jeg ikke kan sætte mig ned og læse en bog [...] Så begynder bogstaverne at hoppe, og så sidder jeg og keder mig.

Og en kvindelig medarbejder (39 år) på en af virksomhederne i Jylland udtrykte det således:

Jeg har ingenting gjort, hverken hørt lydbøger eller læst, eller noget som helst. Det er jeg jo så kommet i gang med [...] det er meget længe siden, at jeg har læst, meget længe siden, og det er kun de bøger, vi fik at vide i skolen, at dem skulle vi læse [...] jeg har egentlig altid haft lyst til at læse, men...tiden...livet er for kort til at læse bøger [latter].

Der har været lyttere på alle arbejdspladserne allerede inden kampagnen, men kampagnen har sat fokus på glæden ved at lytte og gjort det teknisk tilgængeligt, hvorved flere er kommet til. En montrice fra Odsherred formulerede det sådan:

Det er nok også smitteeffekten - at kollegerne sad og hørte, lyttede. Jeg hørte radio [før kampagnen]. Så det er jo ligesom erstatning for at sidde og høre den samme kævlen hele dagen med en radio [...] Så snakkede de andre om nogle bøger, de havde læst - der har været flere nede ved os der har læst, hørt bøger, også inden at det her kom på banen - og så tænkte jeg: 'arj, jeg må da være med på det der!'

På de to virksomheder, hvor lydbogslytningen både før og især under projektperioden har været en integreret del af arbejdsdagen, har der været en del snak om den hørte litteratur bl.a. i frokostpauserne. Bøger er blevet anbefalet, og indhold er blevet diskuteret. Samtidig har lytningen lagt en dæmper på den snak, som ellers ville foregå under arbejdet. Som en montrice hos DPA sagde:

Man snakker ikke så meget sammen, hvis nogen lytter. Man tænker, at de ikke vil forstyrres, man ved godt, hvad det betyder, når de sidder med de hørebøffer på. Men det kunne godt blive lidt småkedeligt at sidde med seks, der lytter. Arbejdet er lidt trivielt, den eneste grund til at man holder det ud er, at man snakker.

Dette sidstnævnte faktum er nok værd at tage i overvejelse. Lytningen påvirker ikke kun oplevelsen af det omgivende miljø ved at tilføje en stemning til det, man i øvrigt er i færd med (som vi har set ovenfor, og som det også ses hos Have og Pedersen (2016:11-12)). Den påvirker også interaktionen med omgivelserne, herunder ens arbejdskolleger.

Spørgsmål til diskussion

I de sammenhænge, vi her har fokuseret på, erstatter lydbogslytningen ikke læsning af papirbøger. Den er en anden form for litteraturoplevelse. Lydbogen kan give et stort kendskab til litteratur, men vil muligvis ikke føre til øgede læsefærdigheder. Montricerne på DPA Microphones i Odsherred blev udvalgt, fordi de var "ufaglærte og lavtuddannede kvinder", og i Ringkjøbing-Skjern skrev man, at "virksomhederne er [...] interesseret i at styrke medarbejdernes læsekompetencer, hvilket projektet kan medvirke til". Hvis øgede læsefærdigheder er målet med udbredelsen af lydbogslytning, vil det være afgørende videre at undersøge, hvorvidt *lytning* af litteratur kan føre til *læsning* af litteratur.

Samtidig må man overveje, hvorvidt det skal være de offentlige bibliotekers opgave at imødekomme behovet for lydbøger på private virksomheder. Montricerne i en af vores fokusgrupper mente fx, "at så må kommunen hellere sætte skolen i stand".

Anbefalinger

- Teknikken er den største potentielle forhindring og skal være ukompliceret
- Læseambassadører fremmer lytning af lydbøger gennem direkte kontakt til kolleger
- Vær opmærksom på, at lydbogslytninger under arbejdet skaber andre sociale dynamikker blandt arbejdskolleger, og at det muligvis kan være en fordel at italesætte dette

FÆLLES LÆSNING PÅ ARBEJDSPLADSEN

Vi har i forskelligt omfang fulgt fælleslæsning blandt sosu-medarbejdere i København og Horsens samt sundhedsplejersker i Furesø Kommune. I Horsens og København drejede det sig om guidet fælleslæsning, mens sundhedsplejerskerne i Furesø læste en bog hjemme, som de efter arbejde mødtes og diskuterede. Den fælles læsning skaber et rum for udveksling af holdninger, oplevelser og fælles refleksion, som kan opleves som meget givende (se s. 27). Dog skal man være opmærksom på, at læsning på arbejdspladsen foregår i en social sammenhæng, hvor der i forvejen er et socialt hierarki med inklusions- og eksklusionsmekanismer, som kan påvirke og påvirkes af fælleslæsningen. Dette kan ske både i negativ og positiv retning.

Fx kan faren ved, at teksten i sit indhold kommer for tæt på hverdagen være, at der igangsættes en snak om kolleger og normer på stedet, som ikke er god for arbejdsmiljøet. I en læsegruppe i København blev det fx diskuteret, hvorvidt det er i orden at komme for sent på arbejde som sosu-medarbejder. Her kræver det god styring fra læsegruppelederen, hvis man skal undgå, at en dømmende diskurs får lov at udvikle sig. Snak om tekster, som ligger tæt på hverdagen, kan også på anden vis føre til en anspændt stemning i gruppen, som da en deltager i en læsegruppe i Horsens sagde: "hende kender jeg godt, hende bryder jeg mig ikke om." På den anden side åbnede denne situation op for erkendelsen af, at man kan opleve ting forskelligt, idet deltageren senere fortalte: "Jeg snakkede så med en kollega bagefter, og vi havde begge sat navn på, men det var faktisk forskellige navne. Så tænkte jeg: 'hold da op, ja det havde jeg slet ikke tænkt på!'"

I Furesø kommune afprøvede man fælles læsning blandt en gruppe sundhedsplejersker, hvor en bibliotekar kom ud på arbejdspladsen fire gange i efteråret og diskuterede udvalgte bøger med de af sundhedsplejerskerne, som ønskede at deltage. Her lå læsningen efter endt arbejdsdag, hvilket betød at prioritering af læsningen fremfor andre aktiviteter blev det springende punkt. Der var 3-4 deltagere hver gang. En sundhedsplejerske fortalte, at hun normalt tænkte, at hun havde for travlt til at læse skønlitteratur – der lå jo også en stabel fagligt relevante bøger på natbordet – men hun var blevet overrasket over, hvordan hun var blevet grebet af bøgerne til den fælles læsning. Hun forventede dog ikke, at de kunne holde læsningen i gang ud over de planlagte fire møder, fordi den foregik efter arbejdstid. Dels sluttede arbejdsdagen på forskellige tidspunkter for sundhedsplejerskerne, dels er der "bare nogle andre ting der lige pludselig tager den tid, ikk? Det handler i sidste ende om at prioritere", som samme person udtrykte det.

Spørgsmål til diskussion

Om fælleslæsning på arbejdspladsen bør være helt frivillig (og måske udenfor arbejdstid) eller del af arbejdstiden og fx indlagt i seminar-aktiviteter, må overvejes. Det kan opleves "skoleagtigt", hvis man føler sig den mindste smule presset (måske bare opfordret) til at deltage. Som Irene, en sosu-assistent fra Horsens, fortalte: "Jeg synes måske, det sådan tangerede lidt hen imod skoletiden. Det var jeg ikke særlig vild med. Det der med at skulle tage noget ud fra en bog, og så...vender vi det...det, jamen det ved jeg ikke, altså jeg vender det med mig selv, når jeg læser det."

I evalueringen af en læseklub for læsesvage medarbejdere på Vandcenter Syd, Odense, observerede forskeren Jeanette Lemmergaard (Syddansk Universitet), at deltagelsen i læseklubben gav ”anledning til at kaste et tilbageblik på skoletiden, hvor deltagerne allerede har gjort sig en række erfaringer af social, psykisk og emotionel karakter i forhold til det at læse. Disse erfaringer har indflydelse på deltagernes tilgang til at deltage i nye læselæringsprocesser, og angsten for at blive stemplet som dum fyldte en del for deltagerne i projektets begyndelse” (Lemmergaard og Jorsal 2013: 51). Lemmergaard spørger bl.a. på den baggrund, hvorvidt det er hensigtsmæssigt at blande læsesvage og læsesterke i samme læseklub. Vi har ikke data til at besvare dette spørgsmål, men bringer det hermed videre. Det er et relevant opmærksomhedspunkt, da man fx i København udvalgte sosu-arbejdspladser fordi ”den valgte metode, ‘Guidet Fælles Læsning’, er særligt velegnet til at inkludere alle i læsning – også dem, der har relativt lave læsefærdigheder”(projektbeskrivelse s. 3).

Havde kampagnen haft et andet vidensgrundlag, og havde der været tid til at tænke mere utraditionelt, kunne fælleslæsning have været afprøvet i andre sammenhænge, fx blandt virksomhedsledere og højtuddannede i stat og kommune. I en artikel fra Harvard Business Review januar 2012 argumenterer Executive Vice President Anne Kreamer¹ for, at virksomhedsledere bør udvide deres sociale færdigheder og følelsesmæssige intelligens igennem læsning af fiktion. Og i bogen ”What Poetry Brings to Business” (2010) viser Clare Morgan fra University of Oxford, at fælles refleksion over poesi kan styrke empati og tankens kompleksitet og fleksibilitet blandt ledere. Spørgsmålet, vi må lade stå åbent indtil videre, er, om ikke eftertænksomhed, nærvær og indlevelse (som Marianne Jelved ønskede at fremme med kampagnen) kunne være et fælles projekt, som også inkluderer personer, der normalt ikke er mål for samfundets bekymring?

Anbefalinger

Fælleslæsning på biblioteker og andre steder kan samle grupper af mennesker, som ikke kender hinanden på forhånd, og dette anonyme rum kan åbne for en særlig fortrolighed. Modsat sker fælleslæsning på arbejdspladser i en allerede struktureret social sammenhæng. Bruges læsningen godt, kan den påvirke denne sammenhæng i positiv retning, men det kræver en opmærksomhed på i hvert fald følgende forhold:

- Vær opmærksom på, at samtalerne om den læste litteratur kan have karakter af norm-afstemning og potentielt kan have negative konsekvenser i et allerede eksisterende socialt hierarki
- Vær opmærksom på, at man kan opleve det "skoleagtigt" at deltage i fælleslæsning, hvis man tror, man skal præstere noget bestemt. Anerkend alle bidrag, så det bliver tydeligt for alle, at der ikke er rigtige og forkerte udsagn

KONKLUSION OG VIDERE PERSPEKTIVER

Kampagnen har kastet mange erfaringer af sig, og mange har læst litteratur, de ellers ikke ville have fået læst. Nogle, som før har læst, har benyttet sig af tilbuddene og er kommet i gang igen, og andre, som aldrig har læst, har fået smag for litteratur, især gennem lydbøger.

Der har været fokus på måder at læse, som kan håndteres i en ellers travl hverdag med smartphones, internet og mange andre medie-udbud. Spørgsmålet, som her trænger sig på, er, om litteratur, som Dan Ringgaard (2014) skriver, kan noget særligt ved netop *ikke* at kunne nydes midt i alle de andre tilbud. Måske er det, fordi litteraturen *ikke* er hurtig og nyttig, at den gør en forskel i en hverdag, hvor det meste andet er spændt for en vogn? Læsningen foregår i hverdagens porer; man sidder ikke og læser for at være noget bestemt, men fordi man vil være ikke-kedet, som Thor Nørretranders formulerer det.⁴ Og er det ikke i hverdagens porer, når "livet er i strid med noget, som ikke er liv" (Woolf heri s. 6), at man har mulighed for eftertanke og refleksion?

Det er ikke et spørgsmål, vi behøver at besvare her. Men vi finder det relevant at rejse af to grunde:

Fordi kampagnen fra begyndelsen har været centreret om litteraturlæsning som dannelsesprojekt, hvilket har reproduceret bestemte antagelser og kastet bestemte problembærere-identiteter af sig. Havde fokus været på det positive i langsommelighed, nydelse og det unyttige, var en anden diskurs formentlig sat i gang.

Og fordi tidsoplevelsen viste sig at være så afgørende for valg og fravalg af læsningen i vores data. Man kan bruge litteratur til at få tiden til at gå hurtigere og være følelsesmæssigt anderledes tonet, som vi så det ved lydbogslytningen på arbejdspladsen. Man kan også vælge læsning fra, fordi det går for langsomt at læse, og man oplever ikke at have tålmodighed eller tid. Vi har ikke data til at kunne afvise, at manglende tålmodighed kun skyldes svage læsefærdigheder. Men noget tyder på, at det er hverdagens generelle hastighed, der ganske enkelt ikke stemmer overens med den hastighed, hvormed selv den bedste læser kan læse en bog. Hvad der under kam-

⁴ <http://www.nota.nu/tor-noerretranders-fortaeller-om-bogen-i-den-digitale-verden>

pagnen blev italesat som et spørgsmål om dannelse, kunne altså også have været diskuteret som et mindre normativt spørgsmål om, hvilken tidsoplevelse og hastighed vi ønsker at leve med.

Læsefærdigheder har været i fokus i kampagnen, selv om denne fra start ikke har været defineret som sådan. Det ser vi to grunde til: Dels har man antaget, at mange ikke læser, fordi de har svært ved det. Dels kan kulturministerens udsagn om, at litteraturen gør sine læsere myndige, også forstås som et spørgsmål om læsefærdighed. For at være en kompetent borger og bruger af samfundets ydelser må man ganske enkelt kunne læse, og god til at læse bliver man ved at praktisere læsning. De metoder, som i vores optik har givet flest nye brugere af litteratur, er imidlertid metoder som beror på lytning, ikke læsning. Det vil derfor være relevant videre både at undersøge, om man går fra lytning til læsning, og at diskutere hvordan "myndighed" skal forstås i sammenhæng med litteratur.

Brugen af lokale læseambassadører har vist sig nyttig i kampagnen. Når opfordringen til at læse kommer "fra en person, man føler sig i øjenhøjde med", virker den mindre belærende. Denne indsigt rejser spørgsmål om, hvordan kultur – herunder litteratur – skal formidles i samfundet, og med hvilket formål. At dele bøger ud til forbipasserende giver én version (og muligvis effekt) af kulturformidling og de involverede parter; at gøre medarbejdere aktive i forhold til deres kolleger giver en andet. I forhold til *empowerment* af medarbejdere er der dog en væsentlig observation at tage med fra vores arbejde, nemlig at sociale litteraturaktiviteter indgår i eksisterende relationer og kan virke både positivt og negativt sammen med eksisterende sociale hierarkier på en arbejdsplads.

Undervejs i vores arbejde har vi fundet det hensigtsmæssigt at skelne mellem litteraturlæser og -lytter. Iben Have og Birgitte Stougaard Pedersen vælger anderledes i deres studie af digitale audiobøger (Have og Pedersen 2016). De argumenterer her for, at lydbøger også læses, og at distinktionen mellem lytning og læsning kun fastholder u hensigtsmæssige fordomme om hierarkiet mellem disse to tilgange til litteratur. I vores samtaler med både læsere og lyttere er dette hierarki ikke blevet fremhævet. Lydbogsbrugere hengiver sig med stor glæde til lytningen, og bibliotekarer er ivrige formidlere af lydbøger og fælleslæsning (som også beror på lytning). Vores indtryk er, at dette skyldes, at skønlitteratur generelt opleves som en lytning. "Siden forsvinder", når man fordyber sig i læsning, som Sif på 15 udtrykte det (s.13). Man lytter til imaginære stemmer i ordene, hvad enten de læses indenad eller højt, og man lytter til fortællingers forløb, personers rationaler for at gøre som de gør, og andre personers reaktioner herpå. I samtalen med andre om det læste eller hørte lytter man til endnu et lag af motiver og reaktioner. Og det er her, vi mener, at kampagnen har udfyldt en meget væsentlig plads i samfundet – som en opfordring til at lytte. Meget mere kunne skrives om dette, men vi slutter her.

Anvendt litteratur

- Balling, Gitte (2009). Litterær æstetisk oplevelse. Læsning, læseoplevelser og læseundersøgelser: en diskussion af teoretiske og metodiske tilgange. (Ph.d. afhandling) København: Danmarks Biblioteksskole.
- Berg, Christian Edelvold (2015): Foreløbig rapport: Fik faget en stemme? Copenhagen Business School (p.15)
- Bladt, Mette & John Andersen (2013). "Sociale indsatser i lokalsamfund og boligområder: Stigmatisering eller empowerment?" i: Benny Lihme, *Socialt arbejde med udsatte unge*. København: Akademisk Forlag: 190 - 208.
- Bourdieu, Pierre (1987 (1979)): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bräuner, P. (2014) "Når barske drenge læser blid poesi", *Maskulinitet, følelser og litteratur - En undersøgelse af læsegrupperne i Ringe Statsfængsel*. Jordens Folk 2014/4. Dansk Etnografisk Forening.
- Brinkmann, Svend (2012): *Qualitative Inquiry in Everyday Life: Working with Everyday Life Materials*. London: SAGE
- DeNora, Tia (2000): 'Music as a Technology of Self' in DeNora, Tia (2000): *Music in Everyday Life* (pp. 46-74). Cambridge: Cambridge University Press
- Flaherty, Michael (1999): *A Watched Pot: How We Experience Time*. New York: New York University Press.
- Have, Iben og Birgitte Stougaard Pedersen (2016): *Digital Audiobooks. New Media, Users, and Experiences*. New York: Routledge
- Jöhncke, S., Svendsen, M. N. & Whyte, S. R. (2004). Løsningsmodeller. Sociale teknologier som antropologisk arbejdsfelt. I K. Hastrup (red.), *Viden om verden. En grundbog i antropologisk analyse* (pp. 385-407). København: Hans Reitzels Forlag
- Lemmergaard, Jeanette & Charlotte Jorsal (2013): *Læseklubben – arbejdspladsen som læsearena*. Syddansk Universitet, Institut for Marketing & Management (p. 62)
<http://projekter.kulturstyrelsen.dk/sites/default/files/documents/Evalueringsrapport%2029-11-2013.pdf>
- Levinson, Bradley A. & Dorothy Holland (1996): *The Cultural Production of the Educated Person: An Introduction*. In B.A. Levinson & D.C. Holland, *The Cultural Production of the Educated Person. Critical Ethnographies of Schooling and Local Practice* (pp. 1-37). Albany: State University of N.Y. Press
- Mangen, Anne (2013): *Putting the body back into reading*. I T. Schilhab (red), *Pædagogisk Neurovidenskab* (pp.11-32). Aarhus: Cursiv, DPU
- Mar, R. A. & Oatley, K. (2008): *The function of fiction is the abstraction and simulation of social experience*. *Perspectives on Psychological Science*, 3: 173-192.
- Mead, George Herbert 1965 (1934) *Mind, Self and Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Morgan, Claire (2010): *What Poetry Brings to Business*. Ann Arbor: University of Michigan
- Pedersen, Ove Kaj (2011): *Konkurrencestaten*. København: Hans Reitzels Forlag
- Ringgaard, Dan (2014): *Litteratur. Tænkepause 23*. Aarhus Universitetsforlag.

Rubery, Matthew (2008): Play It Again, Sam Weller: New Digital Audiobooks and Old Ways of Reading. *Journal of Victorian Culture* vol 13(1): 58-79

Steenberg, Mette (2014): Literary reading as a technology of the mind: An exploratory study on social forms of reading. In McKechnie, Lynne (E.F.), Knut Oterholm, Paulette M. Rothbauer and Kjell Ivar Skjerdingsstad, eds. *Plotting the Reading Experience: Theory/Practice/Politics*. Wilfrid Laurier University Press.

Steenberg, Mette., Bräuner, Pernille. & Wallot, Sebastian. (2014):” Text Technology: Building Subjective and Shared Experience in Reading”, *Journal of Cognition and Culture*. Vol.14

Vallgård, Signild (2005): Hvad er sundhedsfremme? En analyse af begrebet og styringsmetoderne. *Tidsskrift for forskning i sygdom og samfund*, 3: 15-32.

Woolf, Virginia (2013): *Sit eget værelse*. København: Rosinante. Oversat fra: *A Room of One's Own* (1929)

Web 1: <http://videnskab.dk/kultur-samfund/hvad-i-alverden-kan-man-bruge-kvalitativ-forskning-til>

BILAG: Overblik over data

Horsens:

- Indledende møde på Horsens Bibliotek
- Deltagelse i netværksmøde med alle jyske kommuner
- Observation af kursus for pædagogiske assistenter
- Guidet fælleslæsning på biblioteket med deltagere fra Krigsveteraner og Pårørende
- Observation af 2 læsegruppemøder
- Interview med 3 deltagere (å 60 min)
- Guidet fælleslæsning på plejecenter Præsthøjgård – herunder:
- Deltagelse i første læsegruppemøde
- 2 interviews med sosu-medarbejdere
- Observation af læsegruppens møde med forfatteren Vibeke Marx, 21.10.14
- Opfølgende telefon-interview med projektledelse

Hillerød:

- Referat fra møde på Hillerød Bibliotek med samarbejdspartnere (boligsocial medarbejder, arbejdsgiver, kommunal udviklingsmedarbejder, pædagog fra forsorghjemmet)
- Guidet Fælleslæsning forsorghjemmet Skansegården – herunder:
- Deltagelse i to læsegruppemøder
- Interview med beboer
- Interview med bibliotekarer om udvikling af Læsekompasset
- Individuelt læsekompas
- Noter fra diverse uformelle samtaler på biblioteket

Aabenraa:

- Noter fra indledende møde med kontaktpersoner
- Observation af "rap-dag"
- Observation af skrivekursus
- Observation af indspilning af rap
- Observation af "spinning og spænding" dag
- 10 interviews med elever (å 30-60 min)
- Opfølgende telefoninterview med projektledelse

Furesø (Værløse og Farum bibliotek):

- Noter fra møde med Furesø projektgruppen
- Interview med bibliotekarer om udviklingen af Læsekalenderen
- Observation/overværelse af 3 Læsekalender-interviews på Værløse Bibliotek
- Interview med to bibliotekarer på Farum Bibliotek bl.a. om delprojektet "Bogkasserne"
- Interview med sundhedsplejersker fra læsegruppe (2 x 60 min)
- Opfølgende telefoninterview med projektledelsen

Sønderborg:

- Noter fra besøg på 5 virksomheder – uddeling af lydbøger, og samtaler med medarbejdere og arbejdsgiverrepræsentanter, december 2014
- Interview med Lokalradio Als og projektleder/stadsbibliotekar Carsten Nicolaissen
- Supplerende materiale: Alle kommunens egne evalueringer og interviews.

Rebild:

- Indledende møde med projektledelse på Rebild Bibliotek
- Besøg hos graver inkl. interview (45 min)
- Besøg hos graver, der ikke hører lydbøger
- Besøg hos den grønne afdeling i kommunen inkl. tre interviews med to medarbejdere, der deltager i projektet, og deres chef (å 45 min)
- Opsamlende interview med projektledelse, februar 2015

Randers:

- Indledende møde med kontaktpersoner fra Randers Bibliotek.
- Feltnoter fra i alt 38 dages deltagerobservation i Randers Nordby:
 - Deltagelse i alle afholdte læseaktiviteter (august – december 2014).
 - Uformelle samtaler med over 200 beboere (læsere og ikke-læsere)
 - Lydoptagelser fra 6 læseklub-møder.
- 11 enkeltmandsinterviews med aktivitetsarrangører og beboere (å 30 -90 min).
- 2 fokusgruppeinterviews: Læseklub (45 min) og ungdomsklub (60 min).
- Opfølgningsinterview med projektleder Iben Bach og læseambassadører
- Supplerende materiale: Kommunens egne evalueringer herunder spørgeskemaer udfyldt af beboerne i forbindelse med læseaktiviteter.

Ringkøbing-Skjern:

- Interview med projektkoordinator Bodil Hejlsvig, august 2014 og februar 2015
- JSB Plast, Interview med tre læse-ambassadører samt leder i september 2014
- JSB Plast, Interviews (å 30 min) med tre læse-ambassadører samt endnu en medarbejder i januar 2014.
- Telefon-interview med projektleder, Bodil Hejlsvig,

Odsherred:

- Indledende møde med projektledelse på Nykøbing Bibliotek, august 2014
- DPA Microphones, fokusgruppe interviews (å 30 min) med 3x4 montricer, kvinder, gennemsnitsalder 46 år, 6 som lyttede i forvejen, 3 som begyndte under kampagnen, 3 som ikke lytter

København:

- Observation af to lancerings-events
- Observation af en fælleslæsning
- Individuelle interviews (á 60 min) med fire sosu-assistenter fra to plejehjem
- Interview med to involverede læseguidere
- Indledende og opsamlende interview med projektkoordinator

Greve:

- Møde med projektkoordinator og projektmedarbejder om projektet og dets erfaringer. Herefter fokusgruppe-interview med alle samarbejdspartnere
- Kontakt til IUP forsker Carsten Jessen, ekstern evaluatør

Frederikshavn:

- Opsamlende interview med projektkoordinator Bent Birk Kristensen (udestår)